

THE
**ANCIENT HISTORY OF
THE MAORI,**
HIS
MYTHOLOGY AND TRADITIONS.

TE ARAWA

BY
JOHN WHITE.

VOLUME VII (MAORI)

MS COPY MICRO 447

MS PAPERS 75

B13

VOLUME VII (MAORI)

Index of Subjects	
"Kaore hoki te whakatakariri . . ."	
 UPOKO I	3X, 1
.....	3X, 2
Ko Tawhaki raua ko Karihi (Nga-i-tahu)	4X, 1
.....	4X, 2
.....	3, 6, 7
.....	3A, 6A
.....	4, 7, 8
.....	6, 8, 9
.....	6, 9, 10
.....	7, 10, 11
.....	7A, 11A
 UPOKO II	12A, 4
.....	10A
 UPOKO III	17A, 47X
.....	3-5
.....	6, 22
.....	7, 23
.....	7
 UPOKO IV	23A
He waiata tawhito noa atu	5X
Ko Nga-hue raua ko Tama-te-kapua (Nga-ti-hau)	1-5
Te kino i Hawa-iki (Nga-ti-whakaue)	1-7
 UPOKO V	9X
Ko Ue-nuku, ko Ka-hutia-te-rangi (Nga-ti-hau)	1-3
Ka rere mai a Te-arawa i Hawa-iki (Nga-ti-whakaue)	1-5
He korero enei mo Te-arawa i rere mai ai, a i u mai ai ki enei motu (Nga-ti-hau)	63
.....	63A
Te-kura-pae-a-mahina (Nga-ti-hau)	19X
.....	B6.P163

UPOKO VI	64A
UPOKO VII	unpaginated
UPOKO VI	B6.P161, 6X, 17, 34
Ka tae mai a Nga-toro-i-rangi i Hawa-iki i runga i a Te-arawa (Nga-ti-hau)	B6.P161, 6X, 17, 34 8
Hou-mai-tawhiti (Taranaki)	8A
Hou-mai-tawhiti (Nga-ti-rua-nui)	8A
Te-arawa (Nga-ti-hau)	8A 9-10
UPOKO VIII	unpaginated
Te heke mai a Te-arawa (Te-uri-wera)	8X, 1 2 3A-3B
Te whatu, he kowhatu tapu (Nga-ti-hau)	3B
UPOKO IX	4B
He whatu (Nga-puhi)	4B
UPOKO IX	unpaginated
Te-arawa (Uri-wera)	3-6
UPOKO X	unpaginated
Ko Nga-toro-i-rangi ratou ko Kuku, ko Hoata (Nga-ti-rua-ka)	1-9
UPOKO XI	unpaginated
Te waka nei a Te-arawa (Nga-ti-hau)	1-9
UPOKO XII	unpaginated
Ka rere mai a Te-arawa i te moana a ka u mai ki enei motu (Nga-i-te-rangi)	14X, 1-7 9-11
UPOKO XIII	unpaginated
Nga-i-te-rangi raua ko Te-arawa (Nga-i-te-rangi)	53-54
Te kohuru o Te-hunga (Nga-i-te-rangi)	54-56

UPOKO XIV	unpaginated
Te Arawa (Nga-ti-hau)	1-2
.....	2A
.....	3
UPOKO XV	17X
Ko Tai-nui (Nga-i-te-rangi)	11A
.....	12
UPOKO XVI	18X
Nga-toro-i-rangi (Nga-rauru)	1A-4A
Nga-toro-i-rangi me ana tuahine (Nga-ti-hau)	25, 37, 1B
.....	280, 2B, 148
.....	3B
UPOKO XVII	1-2
Manaia (Nga-ti-hau)	P518, 304, 6
.....	304, 7-8
Te tahi korero ano mo te matenga o Manaia (Nga-ti-hau)	5A
Te kanga a Manaia mo Nga-toro-i-rangi (Nga-ti-hau)	1D-4D
Te-arawa (Nga-ti-whakaue)	4D

INDEX OF SUBJECTS

VOLUME VII

- 2X Poem before Title Page (Translation of)
3X Poem Chapt I (and translation of)
4X Tawhaki and Karihi Translation (Chapter 2 and translation)
5X and History of Arawa
6X Te Arawa (and translation) (3 & 6 are the same)
7X Chapter III (and translation)
8X Te Arawa
9X Chapter IV (and translation)
(Chapters V, VI, VII & VIII in Maori only)
10X Arawa (Shortland) (Page 24)
11X Ngapuhi & Rarawa
12X Te Arawa (Shortland copy right book)
13X Upoko IX – Ihenga & his companions (Shortland copy right)
14X Upoko X & XI – Te Arawa
15X Arawa
16X Upoko XII – Traditions of Taupo (Locke)
17X Upoko XIII - (Shortland copy right)
18X XIV – Tara mai nuku & 105, 141 & 142
19X Nga toro i rangi (1 & 2 Maori and translation)
20X Curse of Ngatoro i rangi (1 & 2 English and Maori)
21X Death of Manaia at Motiti
Upoko XV, XVI
340 Ngahuruhuru (Genealogy)
341 Puehu (Genealogy)
343 Po-tupu (Genealogy)
29 Tia (Genealogy)
255 House Tama Te Kapua at Roto-rua
256 Winiata Pekama
23 Hou mai tawhiti (Genealogy)
28 Ue nuku (Genealogy)
240 Nga-i-te-rangi and Tawera (History)

Raumati and his people were found at Katikati. They were left at Tauranga by the Arawa canoe and Raumati.

Kaore hoki te whakatakariri ki aku mokopuna,
E kukume kino nei i a hau (au e).
No mua ra e pa ma te huinga (hianga) o aku turi,
No taku (aku) rangi marohitanga,
Ka tuku tenei ka popopo (popopopo) (ka) paewaitia,
Ka rere au ki (ko) te Reinga.
Homai e Pehi-rehu te rongo o te kai
Kia whakarongo pikari aku taringa
Takahia e koe te nuku roa o Mawete
Ko te ara tena i haere ai (o to tupuna o) Hika-tamure.
(I haere ai) ki te Uranga-o-te-ra
Ki Nuku-tau-rere (rua) ki te Kaha-o-waru (maru)
Ki a Taua-ki-te-marangai
Kia homai he mate (mata) takitaki (taketake).
Ka hoki taua nga ngaru e huhuka mai o Rewatu,
I runga ano taua o nga maunga (e)
Ka whakarongo ki te tangi mai o te Karoro
Ko te tangata i noho mai i te ngutu awa,
Ka kite taua i te Takupu matai awa,
E rere nei, he ninihi (nihinihi) whenua
Nga manu a to tupuna a Kahu (Kau)-paea, e, e.
Nga Parepare ano nga Parepare
Rua-te-mahu (mahue) ano Rua-te-mahu (mahue)
Tau-te pawa ano Tau-te-pawa
Nga whakawehi o te whenua (e).
Ka tu nga (ra a) Uru-kehu (Hura-kau) ka hoka i tana patu
Me aki tonu uma
E noho ana mai Rua-tapiki (Rua-ta-titi) i te aroaro o aitua
Te tangata i whiuia ai au ki nga maunga, e,
Ka kite au ko Marama-taka (taha)
(Ka tu whangai i Harakia)
Whakawhirinaki au ko Tonga-riro (e).
E whakahunene (huene) ana Rua-pehu (Rua-pahu)
Na Pari-tai-tonga (Pari-te-tai-tonga) ano nga uhi
i maka ki aku turi i au nei
Tu te takitaki e mutu (oti) te hopehope ra.
No muri nei e pa ma i taia ai aku reherehe
Ka pai ai te haere te one i Te-piu e, e.

He tangi na Te-iro, no te hekenga i Matakitaki.

(3X)(1)

UPOKO I

Ra te haeata takina mai i te ripa,
Te tara ki Tau-hara,
Ko taku hoa pea, tenei ka hoki mai;
Ka riro ia koe ra te taonga e:
Haere ra e te nui, haere ra e te wehi,
Haere ra nga Rata whakaruru hau ki te muri;
Me kowai te atua nana koutou kei (i) huri kino ki te mate.
Moe mai e pa i roto te whare kino,
A tiponahia te tau o Kaukau;
Te ika a Ngahue, i waiho
I te ao, hei tohu mohou (mou).
A hurihurihia to tupu hauroa, to tupu haunui, e, i.
A kite iho au, to kiri i ahua ki te wai ngarahu;
To mata i haea, ki te uhi matarau;
Waiho nei nga iwi huhe kau ake.
Tatai kau ana te whetu o te rangi,
Ka riro a Tu-tahi-ma-rehua-kai-tangata,
Te whetu whakataha i te Mango-roa,
Ko koe ra, i.
Tu kau Tonga-riro i te tonga;
Tena te puhi o te Arawa,
Ka maunu i te wai, e.
Ka whakawai mai te wahine i te uru.
Nau i a waiho Hira-mai-i-te-uru
Hira-mai-te-whatu-moana
I te Paepae-o-te-kotore

(3X)(2)

O to tupuna o Rongo-mai-huia.
Torona te po i a koe.
E tama na Rangi kati ra te moe, e, e.
Maranga mai ki runga, e mau ki to patu
Korero i o tohu
Te Kura-takai-puni
Te Toka-tu-moana
I te tuku-tahi-whakarere
Waiho i Tai-whakaea
I te Hawaiki-pepeke, e, e, e.
Ka hinga ka takoto kei te whenua, u, u, u.
Ka haruru to rongo, o, o, o.
Ki taha o te rangi, i, i, i.

Ko te tangi tenei mo Te Heuheu i horoa e te whenua.

(4X)(1)

KO TAWHAKI RUA KO KARIHI
(NGA-I-TAHU)

He korero whaka marama atu tenei, mo te korero o te haerenga o Tawhaki raua ko tona tuakana ko Karihi; he kupu i mahue i roto ia Taki-timu mo taua korero.

Ko te take o te haere a Tawhaki raua ko Karihi, he ngaki i te mate o to raua hakoro, mate Aitanga-a-punga i patu, mo te wahine mo Hine-nui-a-te-kawa; no reira raua i haere ai ia Karihi a raua karakia. Koia o raua i whakatapua, ko Tawhaki i whakanoatia mo te aha mo te aha; engari e mohio ana ia ki nga mea katoa. I to raua haerenga, ka timata ia ki te moe haere i nga wahine. Ka moe a Tawhaki ia te Akau-roa, nana te Karoro. Ka moe ia Papa-huri-keke, nana te Koura. Ka moe ia Kukumawhera, nana te Torea. Ka moe ia Hine-whango, nana te Kuru-patu, me te Meho-tatai. Ka tae raua ki te kainga o te kuia ra ote Ruahine-mata-morari rokohina atu e raua e kai tatau ana i ona kai; me te Korapa anake i tona ringa, e whiu ana tera me te tatau ano i ana kai, ka takohia (tangohia) e Tawhaki raua ko Karihi te tahi o nga kai a taua tipua, ka tatau ano taua tipua i ana kai, ka kite kua ngaro tetahi o ana kai, ka whiu ano i tana korapa kia kaha

(4X)(2)

te rere, kia pa ai te tangata nana i mau tona kai; ka takoto a Tawhaki raua ko Karihi ki te whenua kai (kei) pa raua i te korapa. Ko taua tipua he kuia no raua e (he) hakui no to raua hakoro. Ka pakia e Tawhaki raua ko Karihi nga kanohi o taua kuia nei, ka titiro nga kanohi; ka ui mai tana kuia “E haere ana korua kiwhea?” Ka kiaa atu e raua “Kai (kei) whea te huanui ki te rangi?” Ka ki mai taua kuia “Kaore ia i mohio.” Ka tonoa ano e Tawhaki raua ko Karihi ka homai e taua kuia ko aua huanui nei ano na te kaha tonu o Tawhaki raua ko Karihi ki te tono kia whakaatutia mai e taua kuia te hua nui haerenga ki runga kia raua. Ka kia atu e Tawhaki ki taua kuia, “Ki te kore koe e whakaatu mai i te huanui kia maua tera koe e mate iau.” No reira ka ki mai taua kuia “Me haere korua ki tera tipuna o

korua kia Kawhere (Ngawhere), kai (kei) aia te huanui mo korua, mana hoki e korero mai nga ritenga o taua huanui kia korua, nga ritenga mo te pikitanga ki runga. Hei te ata korua haere ai.” Ka moe raua, i taua po i te kainga o taua kuia. Ka mea taua kuia kia patu ia raua, i te po ia raua e moe ana, otira i mohio a Tawhaki i ki atu ki tona tuakana kia Karihi, kia tupato raua ki taua kuia kai (kei) mate raua i tana kuia. Katahi ka whaka piritia e Tawhaki raua ko Karihi e (he) kanohi pupu ki o raua kanohi mau ai, kia titiro mai ai taua kuia.

(3)(6)(7)

Kai (kei) te ara tonu raua, kaore kua moe noa atu ra raua, ko o raua kanohi pupu anake e titiro ana, hua noa taua kuia kai te ara no reira kua kore e tae atu taua kuia ki te patu ia raua e (he) wehi nona kai (kei) mate ia a Tawhaki. No te ata ka haere raua ki tera tipuna o raua kia Kawhere, ka kite raua ia, ka ui mai taua tangata “E haere ana korua ki whea?” Ka ki atu a Tawhaki “Ki a koe, kia whakaratutia mai e koe kia maua te huanui ki runga ki te rangi.” Ka kia mai e (a) Kawhere “Ina te huanui e tarewa ra.” Ka ki atu ano a Tawhaki, “Kai (kei) hea?” Ka hopu kia mau e te ringa o Kawhere, ana katahi ano raua ko te tuakana ka kite, no reira ka tika ta raua piki. Ka kia atu e Tawhaki ko Karihi te tuatahi kite piki

(3A)(6A)

a ka tataka piki a Karihi ka mea ake a Kawhere “Kia u e koe te pupuri ki ou ringa, kei taka koe.” A ka rongo a Tawhaki ki nga kupu o taua atua ra, ka tu aia ka karakia i tana karakia kia u ai a Karihi, ka whakahua a Tawhaki ka mea:

Piki atu Karihi i te rangi tuatahi,
I te rangi tuarua,
He auru te rau o Karihi,
Karihi-nui-a-Hema
Turuturu ki te rangi
Mau anake anake.
Taku tama ka tangi
Ki roto Whanga-to-reka
To Whanga-to-reka to ai.

Katahi te tangata a Kawhere ka ako ia raua “Ki te piki korua e tata korua ki te rangi e pupuhi iho nga hau o te ururangi kia

korua kia mau, kia mau, ki te taka te tahi o korua ki te whenua mate rawa atu.” Ka piki a Karihi ia ia hoki a raua karakia. Ka piki a ka tata rawa te eke ki runga, ka tahi ka pokia iho e nga hau o te ururangi; ana, piri ana i te whenua. Ana ka piki ano; e toru pikitanga no te wha, kua kore tera tangata e eke,

(4)(7)(8)

e eke mate rawa atu a Karihi te tuakana o Tawhaki; ka piki a Tawhaki ana na one te pungawerewere e puhia haeretia ana e te hau popoki rawa iho nga hau ote ururangi piri ana kite whenua hei aha tena ki aia ana ka eke ia ki runga ka tukuna iho ano eia te taura mo Karihi kia piki ake ano i muri ia ia tatari noa ia tatari noa ka roa ka mahara ia kua mate ae kua mate ano no reira ia i haere ai ka tutaki ki nga wahine tokorua e haere mai ana ki te kawe kai ina te kuia iraro ra ara te kuia i tae tuatahi atu ra raua ka haere ano ia ka tutaki ki nga wahine tokorua e maewa haere ana ka (nga) huruhuru o nga tara ka tukua ake eia ka haere ano ia. Ka tutaki e wahine ano ko Korero-ure raua ko Korero-tara ka tukua ake e ia enei i murimai ka tutaki ia ite tangata. Ko Tuna te ingoa e heke ana hoki a Tuna ki raro e pukaka no runga ite werawera note kitenga mai o Tuna ia Tawhaki e haere atu ana ka tu mai ka karanga tonu mai ki aia kia Tawhaki “Ka matamata arongo raua” he karakia te matamata arorongo:

He kitenga tangata
He anga tangata
He kitenga tangata
He manawanawa
He whai ao
He ao marama

Heoi ano ka mutu ta raua karakia, ka haere a Tuna

(6)(8)(9)

ka heke iho ki raro nei, ka haere ano a Tawhaki i tana haere, ka kite atu a Tawhaki i tetahi wharenu i tu mai ana, katahi ia ka whaka kinokino i tona ahua kia rereke kia kore ai ia e mohiotia, me te haere atu, ka tutaki ia ki nga tangata me nga wahine, e mahi wahia ana, katahi ka hopu kia ia hei mokai ma ratou, ka wakawahatia ia ki te wahia, ka haere katoa kite kainga o taua

iwi, me te karanga haere mai “ta matou nei mokai.” Ka karanga mai nga tangata o te kainga, “Kai hea?” Ka mea atu ratou “I mai.” Ka kia mai e nga kaumataua “Mauria mai ki konei ta koutou mokai noho ai.” No te arahitanga atu ka kimi (rapu) a roto i te whakaaro o Tawhaki; akua nei ranei ia ahatia ai. No tona taenga atu, ka noho ia ki raro, no roanga o tona nohoanga, ka mahara ia, kua ora ia, ka titiro atu ia ki roto ki te whare, kua kite rawa atu ia i nga iwi o tona hakoro; ka tangi mai aua iwi ki aia, ko te tangi tenei, kua pate, ara kua tatangi nga iwi, e oha ana kia Tawhaki. Ka rongo nga tangata o roto i te whare ki aua iwi ra e tangi mai ana ki aia, ka whakatau “Ki tangi koe, kowai hei ngaki i tou mate.” Ka roa ia e kimi whakaro ana, hei patunga mana i taua iwi,

(6)(9)(10)

no reira ka kitea eia ki nga mea e raruru noa nei, ka mataku noa ana taua iwi. Heoi ano, ka tae ki tetahi rangi ona e noho ana i te kainga o taua iwi, ka haere ratou ko nga tangata o taua iwi ki te mahi wahia, ka wahatia mai nga wahia a ona hoa ki runga ki o ratou tuara, ko ta Tawhaki wahia i amohia mai ki runga i tona pakihewi; ka haere mai ratou ko ona hoa, ka tae mai ki te roro o te whare, ka tukua whakareretia e Tawhaki tana wahia ki raro, haruru ana te taunga ki raro. No reira i kaha ai te mataku o taua iwi, no reira ia i whakaro ai ko te patu tera mana i taua iwi e mate ai. Ka mahara ia, me haere ia ki tona tipuna kia Whaitiri kia homai ki aia te karakia whaitiri. Haere ana ia ka karanga haere atu ki tona tipuna, ka karanga mai tona tipuna a Whaitiri ki aia “Ko wai koe?” Ka ki atu ia “Ko au ko Tawhaki nui a Hemaa.” Ka ki mai a Whaitiri “I haere mai koe ki te aha?” Ka ki atu a Tawhaki “Ki te wahi Whaitiri i a koe.” Na ka ki mai tona tipuna “Hei aha mau?” Ka ki atu a Tawhaki “Hei ngaki i te mate o toku matua o Hemaa.” No reira tona tipuna a Whaitiri i karanga mai ai “Haere e hoki mau e karanga mai ki au i tau rangi e pai ai koe.” Ka hoki a Tawhaki, no te

(7)(10)(11)

taenga ki te rangi i mahara ai a Tawhaki hei patunga mana i taua iwi i te hapu matua i te Aitanga-a-punga. Tana karanga

tanga, tukua mai ana e tona tipuna ko te Ua-pata ia no muri ko te Huka-a-tara, no muri mai ko te Whaitiri-whakapake, no muri rawa, ko te Whaitiri-whakapaku, ka pau ka (nga) whatu (whati) ki raro. Katahi ia a Tawhaki ka titiro ki te Aitanga-a-punga e horo ana. Katahi ia ka karanga ki tona tipuna kia whakakahatia te tangi a te Whaitiri no te kahanga, katahi ka kaha te horo o te Aitanga-a-punga ki te moana tokorima o taua iwi i horo ki te ngaherehere. Ko o ratou ingoa tenei:

Ko te Ponga
Ko te Whekii
Ko te Mamaku
Ko te Katote
Ko te Mokopikirakau (he ngarara)

(7A)(11A)

a ka koa te ngakau a Tawhaki ka hari a ka tara tana wairua ka tu aia ka karakia ka mea:

Ueuerea iho i nga
Marae nui,
I nga marae roroa,
I nga marae o Hine-nui-a-te-kawa.
Tohia puanga ki taua wai.
Matoi-kura-i.
Ko te Puanga ki te ao.
He neke, he tua-neke
He pipine, kia pine.
Tohia atu ki a ngaru,
Huri atu ki tai heke.
Tohia atu ki a Tu-te-aro-ngaru-muri,
Hei taka i te tara niho,
Hei taka i te wai o Puanga.
Matoi-kura-i.
Ko Puanga ki te ao.
He neke, he tua-neke
Ka pipine, ka rarau.

Ko Hine-nui-a-te-kawa te wahine a taua iwi, a te Aitanga-a-punga. Heoi ano kua ea te mate o Hemaa i tana tamaiti ia Tawhaki. Ka hoki iho a Tawhaki, ka mauria iho nga iwi o tona matua o Hemaa ki raro nei.

Ka noho a Tawhaki i tana wahine ia Hinetuahoanga. Ka hapu tana wahine, ka tata te whanau ka pa te mate kia Tawhaki ka tata ia te mate, ka whai kupu ia ki tana wahine “E whanau ta

tauā tamaiti i muri i au me tapa tona ingoa ko Wahia(e)-roa.” No tona matenga ka whanau tana tamaiti i muri iaia, ka tuatia, ka huaina tona ingoa ko Wahia-roa. Ko te ingoa o tana wahia, i tukua ai e ia ki waho o te whare o te hapu matua o te Aitanga-a-punga i wiwini ai i mataku ai.

(12A)(4)

UPOKO II

Unuhia te pou tapu (mua)
Na te Rongo-mai-mua,
Na te Rongo-mai-hiti
Te whakarangona atu
Nga-toro-kai-uka
Ki te pou mua
Ki te pou roto
Ki te pou waho
Ki te pou te wharaunga
Eke (Heke), eke (heke) iho i runga
I o hara, takiri te hara o te Arawa
Ko te aranga tonu
Nga hu o te parata
Eke (Heke), eke (heke),
Eke (Heke), Tanga-roa
Eke (Heke) pa nuku,
Hui (Ui) e, Taiki e.

He karakia na Nga-toro-i-rangi.

No te matua tanga o Wahia-roa, ka tipu (tupu) ei (hei) tangata, ka noho i tana wahine ia Matonga-rau-tawhiri. Ka hapu taua wahine, ka tata tana tamaiti te whanau, ka mate a Wahia-roa ia Matuku te patu, mauria atu ana e Matuku ki tona kainga, ki Pikopiko-i-whiti hei kai mana. No muri i te matenga o Wahia-roa ka whanau tana tamaiti tua tia ana (tapaina ana) tona ingoa, ko Rata, no te kaumatuatanga o te tamaiti ra o Rata, katahi ia ka ui ki tona matua wahine “Kai (Kei) whea toku hakoro e ngaro nei?” Ka ki atu tona hakui “Me titiro atu e koe ki te ra e puta mai.” Ka ki atu ano e tana tamaiti “I haere ki te aha?” Ka kia atu e tona kahui “Na Matuku i tiki mai.” “I mawheatia mai?” Ka ki atu tona hakui “Ma runga tia mai i te waka.” Ka tahi tana tamaiti a Rata ka kimi whakaaro mona, ka ki atu ki tona hakui

“E kore ranei au e tae ki reira?” Ka ki atu e tona hakui “E kore, me pewhea e tae ai koe ki reira?” Ka mea atu tana tamaiti, “Aua, e kore ranei e taea e au te tarai ki te waka.” Ka ki atu tona hakui “E taea ano e koe, me mau e koe te toki pounamu, te oha a o tipuna, ki to tipuna wahine kia Hine-tua-hoanga, hei oro i to toki kia koi ai, hei tua waka mau.” No reira ka tikina te toki e tona hakui ka huakina mai i roto i te whenua e tapuke ana ka hoatu eia ki tana tama kia Rata, a haere ana taua tamaiti ka tae ki tona tipuna kia Hine-tua-hoanga ka ki mai ki aia “I haere mai koe ki te aha?” Ka kia atu eia “Ki te kawe mai i taku toki kia orokia (orota) e koe.” Ka ki mai te tipua ra “Hei aha mau te oha a o tipuna i maua mai ai e koe kia ora kia e au?” Ka kia atu e Rata “Hei tua waka maku hei ngaki i te mate o toku matua o Wahia-roa.” No reira ka ki mai taua kuia “Kai whea to toki, homai ra kia orokia.” Ka kia atu e tana mokopuna “Me pewhea te oro?” Ka hurihia atu e tana kuia tona tuara ka ki atu “Ina whakatakototia mai e koe te mata o to toki ki runga ki toku tuara maku e oro.” No reira ka whakapiritia te mata o te toki ki tona tuara, ka mea ake te kuia ra i tana karakia:

“Kia koi, kia koi, kia koi”

Note koinga o tana toki, ka hoki mai ia ki tona kainga, ka kia atu tona hakui “Kua koi to toki?” Ka mea atu ia “Ae.” Ka tahi tona hakui ka ki atu ki tana tama, “Apopo ei (hei) te ata koe haere ai, ki te tua i tetahi rakau ei (hei) waka mau.” Ka mea atu ia “Ae.” No te ata tu ano ia i haere ai ki roto ki te ngaherehere, ka kite ia i te totara e tu ana, he oti ano kai (kei) te tua ia i taua rakau, (e) tua kuare ana te tamaiti nei a Rata, no waenganui, otira ka hinga te rakau ki te whenua, ka haere ka tote ra, ka motu hoki te tauru (kauru) taua rakau ano te tope (tapahi) eia. Ka hoki ia ki te kainga, ka ui mai tona hakui ki aia, “Kua hinga to rakau?” Ka mea atu ia “Ae.”

(10A)

I muri tata ano i aia kua pahure mai nei, ka tae atu te uri tinitini a Tane ki te whakatu ano i tana rakau kia tu ki runga, a ka tae atu ratou ka mahi, ko etahi ki tetahi mahi ko etahi ki te tahi mahi, me te whakahua tahi i te karakia nei taua tinitini ra.

Ka mea:

Rere mai te maramara,
Koi (Kia) hopiri,
Koi (Kia) whetau,
Toro-tika,
E tu te maota.

He mea hoki i kohia katoatia nga maramara katoa, me te ota o taua rakau, a hoatu ai ano ki taua rakau e taua iwi, a ka piri aua mea, a ka whakarakau ano te ahua o taua rakau, a ka tu ano i taua iwi te whakatu ki runga tu ai, hei rakau totika mo te wao-nui o Tane. Ka tae mai nei aia ki te kainga.

Ka tahi ka homai e te hakui he kai mana. Kai ana ia ka moe i te ata ka haere ano ia, tae rawa atu ia, kua tu ano te rakau ra ka noho ia ka kimi, ka titiro, ka ki ake ano a roto i aia koia ano tenei e tu nei ka tuaina ano e ia ka hinga ki te whenua, ka tapahia ano e ia te tauru (kauru) ka ahiahi ka hoki ki te kainga. Kua wareware te hakui ki te ui mai nei ai, a homai tonu he kai mana, kai ana ia ka moe i te ata ka haere ano a Rata; te taenga atu, ana kua tu ano te rakau ra ki runga ka tahi ia ka hoki mai ki te kainga ka ki atu tona hakui ki a ia “E (He) aha te take i hoki mai ai koe i te ata nei ano?” Ka tahi a Rata ka korero atu ki tona hakui, “Ko taku rakau i taku ra tuatahi i hinga i au te rakau ki raro tapahia e au te tauru tae rawa atu au i te ata inanahi kua tu te rakau ki runga, ka tuaina ano e au, ka hinga ki raro ka tapahia ano e au te tauru hoki rawa atu au i te ata nei kua tu ano te rakau ki runga, no konei au i hoki mai ai.” Ka tahi tona hakui ka ki atu ki te tama “E(He) kuare ano noku ki a koe, kaore au kia whakamarama atu i nga ritenga mo to rakau, na o tipuna ano i whakaara to rakau ki runga inainei, me hoki ano koe, tuaina ano to rakau ki raro, tapahia te tauru, ka hoki mai ai koe ki muri hei noho atu ai, kia rongo atu koe e haere mai ana, kei oho noa atu koe, kia mau rawa o ratou ringa ki te rakau, kia wha ka arahia rawatia e ratou te rakau; no te mea, akuanei kite atu ai koe e koikohi (kohikohi) haere mai ana i nga maramara, e wha ka piripiri ana ano ki te tinana o te rakau, e hono ana i te tauru ki te matua, me to titiro atu ano e ara ana

mai te rakau ki runga, hei reira ra koe rere atu ai ki runga ki to rakau tu ai.” No reira tona hakui i ki atu ai ki aia “Kia tere te hoki tuaina to rakau. na o tipuna to rakau e mahi.” No te mutunga o te ako atu a tona hakui ka hoki ia, tona taenga atu ka tuaina ano e ia tana rakau ano, ana ka hinga, ka tapahia e ia te tauru ka motu ka hoki mai ia ki muri nei noho atu ai. Ka rongo atu ia i nga waha e tapatapa (kiki) haere mai ana, me te whakahua haere mai i tona ingoa, koia tenei ta ratou tapatapa, me ta ratou whakahauhau.

(17A)(47X)

UPOKO III

Kotia te tangata,
Ko Hauhau te-toki,
Amoake Tia i tona toki
Toki nui, ka (ko) Hauhau
Te-rangi-tuahine.
Tai-nui ka hina (hinga)
Ki te whenua.
Arumia te Arawa
E kore e rokohina
Ka eke i te tarawa
O Putiputi.
To (Te whakarere) waka rere i waho
Pou iho te kakawa (i te hoe)
I te manini tua
Ko te manini aro
Ka tangi te kura
Tangi te aro.
Ko te karakia a Tai-nui mo te Arawa.

(3)

Ko Rata, Ko Rata, a Wahiaroa,
I tuaina makuaretia ai,
E koe te wao tapu a Tane,
Rere te maramara, rere ki te putake,
Rere te maramara, rere ki te tauru,
Koia ti, koia ta, hau mai te toki,
Haumi e.

Me te titiro atu ano a Rata e haere mai ana, ka tae tonu mai ki te taha o tana rakau, kai te whakapiripiri i nga maramara; ko etahi kai te hono i te tauru; kua mau, ka kite atu a Rata e whakaarahia ana te rakau, ka rewa ake te tauru o te rakau i te whenua e tutakina ana te putake ki tona hinu. Ka tahi ka haere ake te rakau kia tu. Ka tahi a Rata ka rere atu; tu ana i runga i tana rakau. Katahi a Rata ka whai kupu ki ona tipuna

“Ko koutou ano koa e tinihanganga nei ki au.” Ka mea atu ona tipuna “Nau ra i tua wareware i te wao tupu a Tane i o tipuna; e (he) aha koia i kore ai e homai e koe ma matou e tarai to waka. Ko tenei haere koe e hoki, kua kite hoki matou i a koe.” Katahi ia ka ki atu ki ona tipuna, ki te Aitanga-a-te-rupetu a Te-rupe-pae a tini o te pararau rakau. Ka hoki ia ki te kainga, ka ki mai tona hakui ki tana tamaiti ki te Rata “Tena kua kite koe i o tipuna.” “Ae.” Kua riro, ma ratou e waihanga toku waka. No muri iau i haere mai nei. Ka rongo atu au kua timata te waihanga e penei ana:

(3)

Tau ihu ana mai,
Taurapa ana mai,
Rauawa ana mai,
Pairi ana mai.

He oti ano ka ki mai tona hakui “E kaira (ngari) koe, apopo i te ata te tae mai ai to waka ki tatahi nei.” Kai ana ia ka moe ia i te ata ka rongo ake raua ko tona hakui e toia ana mai te waka, ko ta ratou whakahauhau tenei:

Ka pikihoki, ka kake hooki;
Ka pikihoki, ka kake hooki;
Kai te whetu: kai te marama,
Kai te whetu: kai te marama,
Tiroua mai e te ruahine,
Tiroua mai e te ruahine,
Ko wai? Ko Aahirau. Ko wai? Ko Aahirau,
Ko wai tenei e, ko wai tenei e,
Ko Rata tenei e, ko Rata tenei e,
Kia haramai e, kia haramai e,
Kia toia e, kia toia e,
Tenei waka e, tenei waka e,
Ko manini tai e, ko manini tai e,
Hara mai toki haumaa

Ka tae mai te waka ki te kainga ka noho nga mano o te tini ote pararaurakau ki te whenua; ka mea atu tona hakui ki tana tama kia Rata “Puta atu ki waho ka ki atu ki o tipuna kia toia rawatia te waka ki te moana, kia taitaia rawatia e ratou to waka, ka hoki mai ai, hei reira, ma o tipuna e ta te kawa o to waka, ma ratou hoki e tapa te ingoa o to waka.”

(4)

Tona putanga atu ki waho ka korero atu ia ki ona tipuna, whakae tonu mai ona tipuna ki tana kupu, toia ana e ratou te waka ki te moana, ka eke hoki ia ki runga ka hoe ka tae, ki te wahi e tau ai te waka; ka taitaia te waka e nga tipuna. Ka ki atu ki aia ki a Rata kia tukua tana aho; tukua ana e ia me te whakai atu ano nga tipuna i te ika ki tana aho; koia tenei te whangai:

Kai mai, kai mai, kai mai,
E Waro ko Waro uri; e Waro.
Ko Wi-o-tea e Waro.
Ka whanake, ka whanake,
Te tipua i raro
Ka whanake, ka whanake,
Te Tahioto (Tahito) i raro,
Rire, wai kori ei.

Kaore ano te aho i tatu noa ki raro, kua tae rawa te ika ki tana aho, ka hutia ake e Rata te ekenga ake he Matawha te ika, he oti ano hoki ana ki uta; kua tae rawa mai te hakui o Rata ki te takutai o te moana; te unga atu o te waka ki uta, kua mau te runga o te hakui ki tana ika, ka karanga atu ki te tama “Me haere katoa ake koutou ko o tipuna ki te kainga.” Haere ana ia me te ika i tona ringa, e mau ana, me te haere ia ko Rata ratou ko nga tipuna. Muri i aia e haere atu ana ka tae ki te tuahu ka tukua e ia te ika ki te whenua, ka karanga mai ia ki nga tipuna kia whaka ponohia taua ika kia mutu.

(5)

Ka whaka iri ai hei ika raupaka; no reira ka whaka ponohia te ika ka whaka irihia ka iri ka kawaina te waka huaina ana te ingoa o taua waka ko Niwaru, ko te ingoa tenei o te waka o Rata, he oti ano katahi ano te iwi ra ka noho ki te kai, ka mutu te kai, ka timata a Rata te patai ki nga tipuna “Mehemea e kore ratou e pai hei kawe ia ia.” Ka mea atu ratou “E pai ana ma matou koe e kawe.” He oti ano ka whaka hau a Rata ki tona hakui kia runatia, he o (kai) ma te taua, ka oti te o ma te taua, te ruru ka ahiahi ka hui te iwi ki te aroaro o Rata, ka puta ta

ratou kupu ki aia “Kia whia nga tangata hei kawe i a koe?” Ki ana mai a Rata “Kia kotahi rau ma whitu.” No te ata ka manu te waka a Rata ki te moana, no te ahiahi ka u ki te kainga o Matuku haere ana te tapae a Rata, rokohanga atu ko Kiore-ti anake raua ko Kiore-ta me te pahi o tona papa o Wahia-roa i mauria ora tia e Matuku, ko tona ariki i patua, ara ko te papa o Rata, no te maunga o Ratou i a Rata ka tahi ka uia e Rata “Ko koutou anake e noho nei?” Ka ki mai Ratou “Ae.” Ka ki atu a Rata “Kai whea a Mataku?” Ka kia mai e ratou “Kua tuku ki raro ki tera kainga o matou.” Ka ki atu a Rata “Mo awhea rawa ka hoki ake ai?” Ka kia mai ki a Ratou “Kai te whitu kai te waru. Ma maua rawa e karanga atu.” Katahi ia ka haere ake he oti ano.

(6)(22)

Ka tikina te taua ki te kainga, ka kite nga tangata o te taua ko te hoa ano tenei o Wahia-roa i riro mai ia Matuku; hua noa ratou kua mate ia Matuku raua tahi ko tona ariki ko Wahia-roa. Ka kia atu e Rata ki te taua kia whiria he taura, ka oti ka haere a Rata me te taua (whaka.....) me nga tangata o Matuku ka tae ki te rua haerenga ake o Matuku ki runga nei, haerenga hoki ki raro; ka whakatokototia te mahanga ki te waha ote rua; ka mea atu a Rata ki nga tangata a Matuku “Karanga ki to korua tangata.” Katahi raua ka karanga “Matuku e.” Ka mea ake a Matuku “O, o, o.” “Haere ake ki runga nei tamahu ai ia taua nei kotiti puha.” Ka mea ake a Matuku “E kore au e tae atu, ei (hei) te whitu ei (hei) te waru hei reira ra koe karanga mai ai ‘Matuku e’ haere ake ki runga nei tamahu ai ia taua nei kotiti puha.” Kua ahiahi ka hoki te taua ki te kainga, ka kai ka moe i te ata ka tae ano te taua ki te waha o te rua ka mea atu a Rata ki a aua tangata “Karanga.” Ka karanga raua “Matuku e.” Ka mea ake ia “O, o, o,” “Haere ake kai te tao au i te umu hei tamahu ia taua nei kotiti puha.” Ka mea ake a Matuku “Kai te whakahe koe i nga po o Matuku” tona haerenga ake ka karanga atu a Rata ki te taua “Koi (kei) oho noa koutou maku rawa e karanga atu kia koutou kia mea te tauru hei reira koutou kukume ai.” E tu ana ano ia me tana toki.

(7)(23)

Te haerenga ake o Matuku i raro ka puta ake te upoko menga pakihivi me te haere ake te tinana ka tae ki te hope te waha o te rua, me te taura ano e taupoki ana i te waha o te rua katahi a Rata ka tu ki runga ka karanga kite taua “Kumea te taura.” Whakatoemi rawa ake a Matuku ki raro, kua mau ki te tinana me ona ringa a te taura, ka rere atu a Rata ka whiua atu tana toki u tonu ki te upoko ka unuhia mai ano eia ka whiua atu ano e ia kia Matuku me te rara te waha o Matuku: he oti ano ka mate a Matuku he oti ano ka haere te taua; i te ahiahi i te mutunga o te kai ka hoki mai a Rata me tana taua; ka utaina te tupapaku, me nga tangata a Matuku ki runga ki te waka ka hoki mai i te ata ka u ki tona kainga, ka haere atu a Rata ki tona whare ka ui mai tona hakui ki aia “Kua mate a Matuku i a koe?” Ka mea atu a Rata ki tona hakui “Ae kua mate ia au.” Ka ki mai tona hakui “Kai hea ia?” Ka ki atu a Rata “Kai runga ano i te waka.” Ka kia mai ano e tona hakui “Kai hea o tipuna?” Ka mea atu a Rata “Kai tatahi ano e noho ana me nga tangata o Matuku me te hoa o toku papa kai te ora ia.” Ka tahi tona hakui ka ki atu ki tana tama “Kia haere kia ki atu ki ona tipuna, kia mauria mai te tangata ki uta nei, me nga tangata ora hoki.” Ka hoki a Rata ka mea atu ki ona tipuna “Mauria

(7)

mai a Matuku ki uta.” Mauria mai ana e ratou me nga tangata ora hoki. Ka tae atu ki te kainga, ka puta mai te hakui o Rata ka mea atu ki te taua “Me pewhea e koutou te tangata a ta koutou mokopuna?” Ka ki atu ratou me tahu ki te ahi.” He oti ano kua ea te mate o Wahia-roa i taua tama ia Rata.

Ko enei tatai korero na Ngaitahu.
Na Hopa Paura-te-waitutu raua ko Hone Rapatini.

(23A)

UPOKO IV

Kaore te aroha e awhia mai nei,
Kei te ngohi pawhare,
He aha kei a te Kamo e?
E wai putu noa nei, e
Ko te rere tangi au ki Wai-hi-ra,
Mawai e hoi, a
E tahu nei a wahine
I moea ki te po
Ko te pikihau a Hongi
I whakatata rawa mai
Te ripi ra i a Te-hana
Tenei nga ure kei a te Parahama
Ma Riri-hore ra,
E whakatau ki te whare
Mawai e manako
Te mahi Tu-rihariha
Te kai mutunga kino
E ai te Keunga-pu, i

He waiata aroha.

(5X)

HE WAIATA TAWHITO NOA ATU

Takiri mai te ata, ka tu te makau
Taku manu koheko ki runga te pae manu
Taku kaka waha nui, ki waenga i te hono kei o tuakana
Kei te kinui atu au i te ara ra uta
Kahore nei he waka hei uta i a koe
Tenei to waka ko Te-rangi-pu-rere-hua
Tenei to waka ko Te-rangi-pu-rere-o-tane
Nga waka uru ora, te waka o Tai-hua
Te waka o Tanga-roa,
Ko Te-waka-ihu-ngaru, te waka o Rongo-mai
Hau ata noa ra ki roto o Wai-o-rua
Kia matakatakina to kiri rau whero
To kiri whakawai ki te hinu raukawa
E aia mai koe, mau e ki atu
Ko taku wahine tonu e tohea mai nei e te tangata

He taringa papa koe he taringa puta kore
Kaore i rongo mai no te Arawa au no Nga-toro-i-rangi
He upoko kai ora ka pou (hau) te hoatu ki runga o Maketu
Ko Totara-karia ko Ihu-motokia
I kume-kumea ra nga hau o Punga-were
I whiuia ki te wai koia Muru-tahanga
Ka mate i reira te tini o Mana-hua
E mau ki to toko e taki i uta ra
Nga mata tahuna i waho Te-whaka-horo
Mo te waka uta ora kei to whanau
E hara au e whae i te ringa mangere
Ka pau koe te kawe nga pikinga e iho i
Mokai patea mo te pokai tara mo Tau-wha-o-te-rangi
Mo Wai-pohue, Te-riu-here-taunga
Mo Te-roto-a-tara, naku i hui rua hei wehi moku
E pai ana tena kia waiho koe i
Te ara taki tini, i te ara taki mano
Kei whakarongo koe ki te mataratara
Kei whakataukiri aue he mamae e, a.

Na Pehi i waiata i Whanganui.

He waiata te waiata nei mo te-Arawa me ona tangata i eke
mai i aia, a mahi ano hoki o ratou i eke ma taua waka.

(1)

KO NGA-HUE RAUA KO TAMA-TE-KAPUA
(NGA-TI-HAU)

No Hawa-iki tenei tangata a Nga-hue a he hae na te tahi tangata ki te pai ana me te ata noho o ana ika i tana kainga, koia tana hoa taututetute i riri ai, a peia ana a Nga-hue i Hawa-iki e Hine-tu-a-hoanga. He rangatira a Hine-tu-a-hoanga no te tahi iwi nui i Hawa-iki, a he nui noa atu tona iwi me a ratou waka omatiatia e rere ai i te moana, ki nga motu o Hawa-iki. He pera a Nga-hue me Tini-rau, he tangata mahi i ana mokai he ika moana, a eke ai a Nga-hue i aua ika rere ai i te moana, he rongo mo ana mokai ika ki tana reo koia aia i kinongia ai ‘e Hine-tu-a-hoanga, a peia ana a Nga-hue e taua rangatira e Hine-tu-a-hoanga. Kia tere noa atu i te moana he mea hoki mana kia paremo a Nga-hue ki te wai kia mate ai. A ka peia a Nga-hue, a ka eke aia i tana mokai i te ika moana a ka tere raua ki nga motu o te moana a ka u raua ki te tahi motu noho ai a Nga-hue. Ko te ika ia ki te moana tere noa ai, ka noho ra raua i reira a ka

tupato a Nga-hue kei tikina mai ano aia ki reira tute ai, a ka tere ano raua he moutere ke, a ka noho raua i reira, a roa rawa ka tere ano raua a ka u he moutere ano. Ka noho i reira a ka roa ka tere ano raua a u rawa atu i Ao-tea, a ka kite raua i uta, a ka tere raua ki Whanga-paraoa, a ka tere ano

(2)

a u rawa atu i Tauranga, a ka haere a Nga-hue i uta a ka tae aia ki roto ki Hau-raki ka haere i Wai-hou a ka tae aia ki Te-wai-rere, a Taupo atu ana, ka noho ra aia i reira, a roa noa ka hoki mai ano aia ki Hau-raki, a ka tae ano aia ki Moe-hau, a ka eke ano aia i tana ika, ka tere atu i te tai marangai a ka tae ki nga wahi katoa o Tauranga, Whai-a-paoa, Wai-apu, Turanga, Te Mahia, Here-taunga, Matau-a-maui, Matai-kona, Wai-rarapa, a ka whiti aia i te moana o Rau-kawa a ka rere aia ki te Wai-pounamu, a Ara-pawa, Ara-hura, a Whaka-tupa, a ka kite aia i te pounamu i Whaka-tupa, a ka mau aia i te papa pounamu i wahia ai aua pounamu nei a Kaukau-matua raua ko Tuku-rangi; a ka hoki ano aia i runga i tana ika, a te Aroha atu ana, nei koa ko te manu nei ko te moa i reira i te wai-rere, a ka patua taua moa e Nga-hue a taona ana, a kohia ana ki te totara, ara i kohia ki roto ki te papapa kiri totara nei ki te mea e kohia nei te huahua kuku a maua ana taua moa nei eia e Nga-hue ki Hawa-iki, tae atu ra aia ki Hawa-iki, ka hoatu te manu maoa ra ki te iwi i Hawa-iki, a ka mea atu aia ki a ratou “Tena taku whenua i kite ai he whenua pai he nui ona kai, koia na te kai he manu nui, he ika, he roi, he aha he aha.” Ka ui mai ratau “He ara pehea te ara?” Ka ki atu aia “Me eke i te waka, a ka titiro haere i nga whetu o te po e kitea ai te ara.” A ka

(3)

tae te iwi ra ka mahi i te waka, Ko Tai-nui tenei, ko Te-arawa tenei, ko Ao-tea tenei, ko Taki-tumu tenei, ko Kura-hau-po tenei, ko Toko-maru tenei, koia waka koia waka, ka mahia, a ko Tama-te-kapua, ko Nga-toro-i-rangi ko Hotu-roa, ko Turi, ko Manaia nga tino tangata o aua waka nei. Ka mahia nei aua waka a ka oti a ka rere mai ratou i Hawa iki; ka ahu mai te rere ki enei motu, a i te wa i mahia ai te haumi o te tahi o aua waka, ka pa te aitua ki te iwi, i mate aitua te tama a Manaia, ara a Tu-te-

ngana-hau, i kope i taua haumi, a tanumia ana aia ki roto ki nga ota o te waka ra kia ngaro ai te tinana o te tamaiti ra, a ka uekaha te mahi o te iwi ra i te waka ra kia wawe ai te oti te waka na, kia hohoro ai ta ratou rere i te moana, kei kitea te tinana o te tamaiti ra ka hora te he, a ka kino ano ka papatu ano te iwi ra i a ratou ano.

Nei koa he uri rangatira te tamaiti ka mate nei, a he uri ariki, a e ki ana etahi tohunga te take i mate ai te potiki nei he tawai na taua tamaiti i a Hotu-roa, i te wa o Tai-nui e haua ana a rere ai a Hotu-roa ki nga kupu taunu a Tu-te-ngana-hau patua ana aia e Hotu-roa a tanumia ana te tamaiti nei ki roto ki nga maramara o Tai-nui kia ngaro ai, a ka ngaro te potiki nei, i kiia hoki kei ona matua keke noa atu aia i nga whenua mamao atu e noho ana. Koia i kore ai e rapua e te iwi, a ka oti aua waka nei ka rere mai ko Te-arawa a ka pa te waha a Tama-te-kapua ki a

(4)

Nga-toro-i-rangi. Kia eke atu aia ki runga ki a Te-arawa hei karakia i te mana o te waka kia kore ai e he a hei karakia i te tama-tane, a ko Kea-roa ko te wahine a Nga-toro-i-rangi kia eke ano hoki ki runga ki a Te-arawa hei karakia i te karakia pu wahine, kia kai noa ai nga tangata i te waka i te kai maoa ana rere ratou i te moana, a ka eke raua ki a Te-arawa, a warea raua ki te karakia ka rere te waka ra, a puta rawa ake raua ki runga kua tawhiti noa atu te waka, a tono mea raua noa whakahokia, kia eke mai ai raua i ta raua waka i a Tai-nui, kihai rawa a Tama-te-kapua i whakarongo ki ta raua tono ki aia a rere tonu mai te waka ra, a i te moana ka moea tahaetia a Kea-roa e Tama-te-kapua, a ora iti he te waka ra i a Nga-toro-i-rangi, a he aroha na Nga-toro-i-rangi ki te iwi i te waka i kore ai ratou e mate ki te moana, a ka riro mai raua i a Te-arawa a u noa mai ki Ao-tea nei, kihai raua i moe i raro i te riu o te waka ra, he tapu ra koa mo raua, a moe ana raua i runga i te tuanui o te waka i roto i ta raua wharau, ka u ratou ki Whanga-paraoa, a ka rere ratou ki Tauranga, a Maketu, a Whaka-tane, a ka hoki mai ano te waka ra ki Maketu, a toia ana a Te-arawa ki uta tau ai a ko nga punga i whaia ki te awa i Maketu. Ko Te-arawa i tahuna e Rau-mati. Ki Maketu a wera ake.

Ko Tainui koa i rere mai a u noa mai aia ki Whanga-paraoa a rere ana aia i roto o Tamaki

(5)

a ka tae ki O-tahuhu toia ake te waka ra i reira, a ka tae ki roto ki Manuka ka rere i taua roto a ka puta ki te wahapu, a ka rere a Tai-nui ki Kawhia a ka u a Hotu-roa ki reira, a noho tonu iho ratou ki reira, a ko Tai-nui i kowhatutia a kei reira ano i enei ra e tau ana.

A ka rere mai ano te waka ra a Ao-tea a u mai aia ki Hawa-iki, a ka noho ratou i reira a ka rere mai ano te waka nei, ka ahu ki roto ki Tamaki, ratou ko nga waka nei, ko Tai-nui, ko Toko-maru, ara ko Tonga-maru ra ki etahi a ka toia aua waka nei i O-tahuhu a ka tapotu ki Manuka ka hoe i te roto a ka puta ki te tuauru, a ko Ao-tea i tau ki Ao tea, ko Tai-nui i Kawhia ko Toko-maru i Tara-naki ara i te whanga i noho ai a Nga-ti-awa, i te iwi nona te tauki nei, “Nga-ti-awa o runga o te rangi” a te tahi. “Ko Nga-ti-awa te toki te tangatanga i te Ra” a ka noho aua iwi ra i reira.

Ka rere mai ra nga waka ra, me ona tangata a ka noho atu ra nga iwi na ratou i pei mai enei i rere mai nei, a ka roa e ngaro mai ana enei i te moana, ka noho ka rapu era i Hawa-iki i te tama a Manaia i a Tu-te-ngana-hau, a kihai noa ake i kitea i nga kainga o era o aua matua i noho atu ra i Hawa-iki, a na te hanga i rangona e te atua nei e Tu-parau-nui e piro ana i te tinana o te tamaiti ra i raro i nga ota o Tai-nui, a ka kitea te tinana o te potiki ra, a ka nehua te tamaiti ra me te tangi te iwi me aha koa i te mea kua riro mai te tangata nana i kohuru, a kihai i takiwa te mate, ngaro mokai noa iho te tama a Manaia, a te tahi uri ariki o Hawa-iki.

(1)

TE KINO I HAWA-IKI (NGA-TI-WHAKAUE)

E rua nga tama a Hou-mai-tawhiti, a ko taua kaumatau nei te take mai o te kino i Hawa-iki, nei i ana kia korerotia atu te take o taua kino, i papatu ai te iwi i Hawa-iki i a ratou, a i takea

ai hoki te whati mai a etahi o taua iwi ra ki enei motu ki Ao-te-roa nei.

Ka noho nei te iwi i Hawa-iki a ka noho pai noa iho, nga wahi tapu ano, me nga wahi noa, me nga kainga, a ka taki ki taua ra, ka noho nga tama a Hou-mai-tawhiti me ta raua kuri me Potaka-tawhiti, a ka haere taua kuri ra ki te wahi tapu kai ai i nga kai hapainga ma nga atua, a i ngaro, i ngaro, a ka kitea te tahae a te kuri ra e Toi raua ko Ue-nuku, a ka mau raua ki taua kuri ra patua ana, a kainga ana taua kuri ra e Toi-te-hua-tahi, ka pouri a Tama-te-kapua raua ko Whakaturia, nga tama a Hou-mai-tawhiti ki ta raua pero ka ngaro nei, a ka rapu noa raua, a te kitea, ka haere raua ki nga kainga katoa moimoi ai i ta raua kuri, ka rapu haere nei raua i ia pa i ia pa a ka tae raua ki te pa a Toi-te-hua-tahi, a ka moimoi raua i ta raua kuri i reira a ka ou ou te kuri ra i roto i te poho o Toi-te-hua-tahi, ano ka rongo raua i te ou ou o te kuri ra me Toi-te-hua-tahi ano hoki i rongo i te kuri ra e ou ou ana i roto i tana poho ka mea aia a Toi-te-hua-tahi “Kokopi noa au i taku waha, te ngaro to reo e taurekareka, e au au mai ana ano koe.” A koia i tau ai nga kupu nei hei whakatauki e ki nei:

(2)

“Taurekareka, i huna koe ki roto ki te hopara nui a Toi,
a e tau mai ra ano koe e taurekareka.”

Ka mohio nei a Tama-te-kapua raua ko Whakaturia ki te take o ta raua kuri i ngaro ai, ka hoki puku raua ki to ratou pa, a ka whakaaro raua i te tikanga e ea ai to raua mate i a raua ki a Toi-te-hua—tahi raua ko Ue-nuku.

E hara i te whakapae teka ta raua ki a Toi-te-hua-tahi, no te mea i te oroko moimoitanga a raua i te kuri ra i te pa o Toi-te-huatahi, a i te ou outanga o te kuri ra i roto i te poho o Toi-te-hua-tahi, kihai raua i tino whakapae ki a Toi-te-hua-tahi, tena e moi moi ano a Whakaturia i te kuri ra, a ka ou ou mai ano i roto i te poho o Toi-te-hua-tahi, na reira raua i tino ki ai “Na Toi-te-hua-tahi pu ano ta raua kuri i patu a nana ana hoki i kai taua kuri ra.” A na reira ano hoki raua i mea pu ai kia tinga a Toi-te-hua-tahi mo te matenga o ta raua kuri; a ka takoto nei ta raua tikanga ka haere raua ki te wai, a ka waiho a raua

kakahu i te taha o te wai takoto ai i te po a ao noa te ra a ka maua e raua aua kakahu a ka takoto a raua kakahu i te taha o te tuahu i te po a ao noa, a po noa, a ao noa, ma ta raua karakia ki a raua atua i taua tuahu, me te tuku hapainga a raua ki a raua atua, a ka tae ki te aonga ake o te rua o a raua ra i karakia ai me ta raua mau hapainga me nga atua, ka tuturu te toto o te tuahu ki a raua kakahu, a ka kite raua i te aitua ra, ka mohio raua he tohu parekura taua tohu, a ka haere raua ki te mahi rakau kaore hei waewae tokotoko, a ka oti era ka mau a Tama-

(3)

te-kapua ki aua waewae toko ra ka haerea eia hei waewae haere mana ki ana haere, a a ka haere tahi atu ano hoki a Whakaturia i aia, a ka haere raua i te po ka ahu ki te kainga o Ue-nuku, a tae atu raua ki reira ka kite raua i te poroporo (kohoho, poporo) e hua ana, a e tu ana taua rakau hei whakamaru i te whare a Ue nuku, a he tapu taua rakau, no te mea e tu ana i te taha o te whare a Ue-nuku, a he tohunga a Ue-nuku, koia tana whare i noho ai i tapu ai, me te poroporo nana taua whare i whakamaru i tapu ano hoki, a e kore e kainga nga hua o taua rakau. Ka haere a Tama-te-kapua i ana waewae toko, ara i nga waewae haere kapua ki taua poroporo, a whakiia ana nga hua o taua rakau eia a kainga ana aua hua e raua ko Whakaturia, a ka makona raua i te hua o taua poporo, ka hoki raua ki te kainga o ta ratou hapu, a i ia po, i ia po he penei tonu ta raua haere ki te kai i nga hua o taua poroporo ra, a ka titiro a Ue-nuku ki tana poroporo, a i ngaro ra nga hua o te rakau ra i te aha, a ka titiro aia ki te wahi i tu ai te poporo ra, a kahore kau he takahanga waewae tangata i reira, ko te poupounga anake o nga take o nga waewae toko o Tama-te-kapua anake e mau ana i te whenua, a kihai noa ake a Ue-nuku i mohio ki aua mea ra, ano ka po ka tu nga tutei hei titiro i nga hua o te rakau ra, a roa noa ka puta ano a Tama-te-kapua raua ko Whakaturia ki ta raua mahi kai ano i nga hua ano o te poporo ra, a ka kitea raua e aua tutei ra, a ka huakina raua e aua tutei a ka mau a Whakaturia i a ratou, ko Tama-te-kapua

(4)

o raua i ora atu, a ka maua a Whakaturia ki te akau o te moana, a ka mea etahi o aua tutei ra, "Haehaea te koroke nei kia motu

he ringa, he waewae, he koko, he rora, kia motumotu aia te haehae, ka whiu ai ki te moana tere ai.” Ka mea atu a Whakaturia “E kore au e mate i a koutou i te akau-roa nei, me mau ahau e koutou ki uta ki te tua-whenua ki reira patu ai.” A ka maua te koroke ra ki uta a ka tae a Whakaturia ki te aroaro o te mano o Ue-nuku, ka hui taua mano kia kite i te patunga o Whakaturia, ka mea etahi o taua iwi ra “Me haehae kia motumotu.” Ka mea etahi “Kao, me raranga he kete ka kohi ai i aia ki roto ki taua kete, ka whakatare ai ki roto ki te whare kia ngaua ake ai e te au ahi.” A ka whakaae te iwi katoa ra, a ka kohia e ratou a Whakatau ki roto ki te kete ka whakanoia ki runga ki te tahuhu o te whare o ratou e noho ra, ara o te whare matoro a te iwi, a ka ka te ahi o te whare ra i te ahiahi, a ka haka te iwi ra i a ratou haka, a ka takaro te tini o ratou i roto i te whare ra, ka titiro iho a Whakatau ki te haka a te iwi ra, a ka mea a Whakatau he haka kuare te haka a te iwi nei, kihai i pera te pai ma te haka a te hapu a Hou-mai-tawhiti ma, a he pera tonu te takaro a te iwi nei i ia po, i ia po.

A ka rongo a Hou-mai-tawhiti ma ki te wahi e noho ora nei a Whakaturia, a ka mea a Tama-te-kapua, kia haere aia kia kite i tana teina, a i te po ka haere aia, a ka kake aia ki runga ki te tahuhu o te whare ra, a ka wahia iho te tuanui o te

(5)

whare ra, i runga ake i a Whakaturia, a ka mea iho a Tama-te-kapua, “E Whakaturia, e ora ana ano koe?”

Ka mea ake aia “Ae.”

Ka ui iho ano tera “He aha te mahi a te iwi na i te po?”

Ka mea ake tera “He haka.”

Ka ui iho ano a Tama-te-kapua, “He haka pai te haka a te iwi na?”

Ka mea ake tera, “Kaore, he potatutatu noa iho, e kino ana.”

Ka ui iho ano a Tama-te-kapua ka mea “He iwi pai te iwi na ki a ratou ano.”

Ka mea ake a Whakaturia “Kao, he iwi ngangare kia ratou, riri atu, riri mai.”

Ka mea atu ano a Tama-te-kapua “Kiia atu ki te iwi na e koe, he iwi kino te haka a ratou, a ki te ui ake ‘oti me pehea e pai ai

te haka' ka kiia atu e koe, ko koe me tuku ki raro, kia kite ai ratou i te pai o tau haka, a ki te tukua koe ki raro, ka mea atu me homai he kahu pai ki a koe, kua poke ou i te auahi a me homai he hou mo te mahunga, a me homai hoki te pake-kura a Ue-nuku ki a koe kia pai ai tau haka, a me homai tana maipi ki to ringa mau ai, a ka tu koe ka haka, ko au ki waho ki te kuwaha o te whare noho atu ai a ka haka koe, a ka rere ki waho maku e titi te whatitoka o te whare, a ka oma taua ka whati."

Ka ahiahi ano te ra, a ka tu ano te iwi ra ka haka, a me te noho mai ano a Ue-nuku ki te matakitaki i te takaro o te iwi ra, a ka karanga iho a Whakaturia i tana kete "E te iwi nei

(6)

kua kite iho ahau i ta koutou haka, koia ahau i mea ai, he haka ke ano tena i te haka e haka ai toku hapu."

Ka ui ake te iwi ra ka mea "Oti he haka aha tau haka, he pai koia tau?"

Ka mea iho a Whakaturia "Maku pea te haka e whakapai ai koutou."

A, ka mea a Ue-nuku "Tukua iho kia kite tatou i te pai o tana haka." A ka tukua iho a Whakaturia, ka tae iho ki raro ka kiia atu e te iwi ra "Tena e haka."

Ka ki atu a Whakaturia, "Homai hoki te wai kia horoi au, ara tukua au kia haere ki te uku i au," a ka haere aia ki te uku, me ana hoa haere ano, a ka hoki mai ka ki atu ano te iwi ra "Tena e haka." Ka ki atu aia, "Homai he kahu pai ki au, me te pakiphero a Ue-nuku, me tana maipi ki au kia pai ai taku tu ki te haka." A ka homai aua mea ra, me te paraoa kapara ki tana uru titi ai, a ka tahuna te ahi kia kaa, a ka haka te tangata ra, a ka roa kau ano, ka tu aia ka peke atu ano i tana wahii tu ai tau rawa atu i waho o te whare, a ka titia mai te kuwaha o te whare e Tama-te-kapua, a ka whati raua ka oma, ko te iwi ra tena kua kati ki roto ki te whare noho ai, ano i herea ki te ana noho ai, ka whati ra raua a ka haere ki to raua kainga, a ki te iwi a ka rongo te iwi ra i te mahi a Ue-nuku ma ki a Whakaturia ka riri te iwi ra, a ka mea me parekura a Ue-nuku ma, a ka noho a Tama-te-kapua ma ka mahara, a ka roa ka ki ratou me haere ke ratou i te whenua i Hawa-iki, otira puta rawa ake

(7)

taua whakaaro haere ke atu mo ratou i te whenua i Hawa-iki kua riri raua a Ue-nuku ma, a kua maunu mai te taua a tera ki te patu i a Hou-mai-tawhiti, me ana tama me tana iwi, a ka tu ka kekeri te tini nei a ko Hou-mai-tawhiti i hinga i te mate a ka pouri ratou, a ka whakaaro ki te waka mo ratou e rere mai ai i te moana ki te whakatau whenua mo ratou e noho ora ai i ta ratou whainga, a ka oti nga waka nei a Te-arawa, me etahi atu waka, a ka rere mai a Tama-te-kapua, i a Te-arawa, otira rere rawa mai kua mahi kino ano a Tama-te-kapua ki te tahi o nga rangatira o te waka ra o Tai-nui, na Tama-te-kapua i korero nukarau kia eke a Nga-toro-i-rangi raua ko te whaerere ko Kea-roa ki a Te-arawa ki te karakia i te waka ra, kia kai noa ai te hunga i te waka ra i te kai maoa i te moana, a no te ekenga o Nga-toro-i-rangi ki te waka ra, ka whakina mai ana raua e Tama-te-kapua, a he keia tenei tu mahi nana, koia te tangata mana o Tai-nui i riro he mai ai i roto i te uri o Tama-te-kapua-whanako, a noho he ai nga uri o Nga-toro-i-rangi i enei motu ara e kiia nei aia no Te-arawa, kaore no Tai-nui ke ia.

(9X)

U P O K O V

E taea e au te po ka ketua
Poupou rere ake
Keiwhaea nei ra e.
Taku manu wheko ata
I kopia pukutia e,
Ki raro te marua i,
Te matakahi maire
Aea ranei kia tu tahi taua
I te riri whakapau kei o matua e
Tenei au e te harapuku noa nei e
Te kaha ka motu nei
Ka riro ki a Miru e
I awhenua au ki Hawa-iki atu e
Numia ki te whare ki te kahui tapeta e
Kia inoia mai te niho matai-o-tangaroa e
Hei ara mau ki Hikurangi e - e.

He tangi pouwaru mo tana tane i mate i te parekura.

(1)

KO UE-NUKU, KO KA-HUTIA-TE-RANGI (NGA-TI-HAU)

Na Ue-nuku a Kahu-tia-te-rangi, otira he tangata uri maha a Ue-nuku, a he tangata toa ki te ami taonga mo ana uri, ara ki te mahi kura mo ana tama, me ana tamahine.

I Horona te kainga o te kaumatua nei, a ka noho raua ko te whaerere i reira, a ka haere te whanau ki te kaewa noa atu i te nui o te whenua. Haere ra te iwi tamariki ra, a ka warea pea ki a ratou mahi takaro, a ka ngaro a ratou kura, e tia ai i o ratou upoko, hei tohu mo ratou, e mohiotia ai he uri ariki na Ue-nuku, a ka pouri era o ratou kua ngaro ra nga kura manu amo-kura nei, ka rapu noa te iwi ra i a ratou kura ngaro a te kitea

noatia aka, a ka hoki ratou ki Horona, ra ano korero atu ai ki to ratou papa, a ka rongo aia i te rongo o a ratou kura kua ngaro ka pouri hoki aia, no te mea he nui tana mahi ki te iwi e riro mai ai e aia nga piki o nga amo-kura, hei kura mo ana uri, na reira aia i pouri ai; ka noho ana uri i aia i te kainga, a no muri i a ratou i hoki mai ra i kitea ai aua kura e te iwi o te whenua i haerea nei e ratou, a ka tonoa te kai tiki mo aua kura ra e Ue-nuku, toro noa ki te iwi ra i aia aua kura, ara ki nga tangata nana aua kura ra i kite, a kihai rawa i homai e aua tangata, ka mau ano i a ratou a ratou mea i kite ai, ka hoki mai ano aua kai tono ki a Ue-nuku, a ka pouri a Ue-nuku mo nga kura o tana whanau i kaiponotia atu ra, a ka tonoa ano

(2)

etahi kai tiki ano i aua kura ra e Ue-nuku, ka haere ano enei kai tiki, a ko te tono ano i tonoa ai i mua, ka riri a Wena te ariki o te iwi i kite nei i aua kura, a ka mea aia ki tana iwi “Patua te hunga e unene nei kia tatou” a ka mau te iwi ra ka patua nga tutei a Ue-nuku, ka mate i konei a Mapu-te-rangi, me etahi ano hoki o nga uri a Ue-nuku, ko nga mea tokorua i ora, ara i patua ano, ia kihai i tino mate rawa atu a no te po raua i oke ke atu ai, a ao rawa ake te ra kua mamao noa atu, a ka pahure ano raua a ka hoki ki te kainga i Horona, ka rongo ano a Ue-nuku ki tenei parekura ka riri aia, a ka takoto te mahara i aia kia ngakia tana mate, a ka tae aia ki tetahi iwi ano i huanga ki aia, ka tukua te purahorua ki taua iwi me te ipu whakaero, me te kai kekakeka hei wai inu, a hei kai ma a ratou ariki a ka tae taua wai, me taua kai ka mau nga ariki o te iwi ra ka kainga te kai kino ra, a ka inumia te wai ra a ka maranga mai ka tere mai hei haunui i a Ue-nuku, a ka tae taua iwi nei ki Horona, ka tu a Ue-nuku ka taki ki a ratou, ka mea atu aia “Haere mai, haere mai nei aku tiki hei kawe i a koe ki te tai a Tu, me uta enei ki aku waka, a ko koe me noho pai noa iho a ka tae ki te marae o te patu mau tena.”

Ka tae a Ue-nuku ki ana tikitiki ka whakanohoia a tangatatia ki nga waka, a ka eke tana haunui ka hoe ki te patu i te iwi na ratou i tahae nga kura o tana whanau, a na ratou i patu ana

(3)

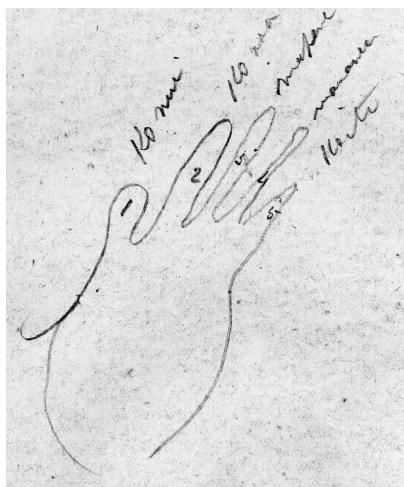
tutei tiki atu i ana kura, tae atu te taua nei i waho a Wena i te moana i runga i ana waka, a i eke atu ano hoki a Ue-nuku i tana taua, a ka kite atu a Ue-nuku i te iwi o Wena e hoe ana ki uta, a ka whaia atu a Wena e Ue-nuku, a ka tata atu a Ue-nuku ki a Wena ka tu raua ka parekura, ara a raua iwi, a ka mate ko Wena me tana iwi, a ka huaina te ingoa o tenei parekura, “Ko te parekura o te Tiki,” a kotahi o te iwi i mate i taua parekura i tere te tinana ki uta, a ko Paripari te ingoa o tenei, a ko te tahi i mau ora, ko Manu-rau-taka, a he mea topa enei e Ue-nuku a kainga ana eia, e hara i te mea kai noa aua ika a Maui nei, he mea kai e Ue-nuku i aia e noho ana i runga i tana takapau tapu i a Rua-topu, he mea hoki, ko taua takapau, he mea whatu ki nga uru, ara ki nga hau o nga tupapaku, he mea hoki nana kia uro ai nga atua i taua mahi ana.

(1)

KA RERE MAI A TE-ARAWA I HAWA-IKI (NGA-TI-WHAKAUE)

Aku korero i rongo ai ahau ki o matou koeke e korero ana koia nei: Ka noho a Hei raua ko Tia i to raua puni i Hawa-iki, a ka mahara raua ki te kino o te iwi e patu nei i a ratou ano, ara o te kino a te iwi ki a Tame-te-kapua ma, i aia i whakatarea nei ki te tahuhu o te whare nei ai i te au ahi kia mate ai; a te tahi ko te rahui tara, ara ko te parekura i a Manaia i hihinga nei te iwi mo te wahine i moea e te kai oha tao a Manaia, a ka mea a Hei raua ko Tia kia haere ke raua i Hawa-iki kia ora ai ratou ko a raua potiki i te patu a o raua whanaunga ano, a ka mahi ratou i te waka a ka oti ko Te-arawa ta raua waka, a ka tata ratou te rere mai ka karanga atu raua kia Nga-toro-i-rangi raua ko te wahine hei karakia i a Te-arawa kia noa ai taua waka, kia kainga ai a runga e te iwi i te waka ki te kai maoa, a ka tae a Nga-toro-i-rangi raua ko tana wahine ko Kea-roa ki te waka, a e karakia ana i te whakamana mo te kai me te moana kia aio me nga hau a te rangi kia marino; me nga atua o te moana kia kaua e tutu te heihei o te wai i a ratou, a ka rere mai te waka ra, oho rawa ake te tokorua ra i raro i te karakia, kua maroro noa atu te

rere o te waka ra i te moana, a kihai te waka ra i whakahokia kia eke ai raua i to raua waka i a Tai-nui, ka rere mai ra te waka ra a Te-arawa i Hawa-iki, ka tu a Hou-mai-tawhiti ka karanga mai ki te iwi i te waka ra ka mea “Nau mai, haere, haere koutou ki

(2)

uta, kei mau ki tai no Tu. Ka puhia he angina; e mau ki tae ki noho, ma te huhu, he pepe, he panepane.”

Ka noho a Nga-toro-i-rangi i te whakarei o te waka ra o Te-arawa raua ko tana wahine ko Kea-roa a i raro a Tama-te-kapua i te riu o te waka, a i te moana ka moea a Kea-roa e Tama-te-kapua, a ka riri a Nga-toro-i-rangi a ka tukua te waka ra kia totohu ki te moana, hei utu mo te he a Tama-te-kapua ki te wahine a Nga-toro-i-rangi, a ka tu a Ika ka pa tana waha ka karanga ki a Nga-toro-i-rangi ka mea “E Toro e, e Toro ka makere te urunga o Kea-roa.”

Ka karanga mai a Nga-toro-i-rangi “Kia mau kia herea ai.”

A ka tu a Ika i te ihu o te waka a ka karakia i ana karakia, a ka tu a Nga-toro-i-rangi i te kei ka karakia hoki i ana karakia, a koia nei te tahi o ana i karakia ai:

Sketch of the hand

Scan courtesy of Alexander Turnbull Library, National Library of New Zealand, Te Puna Mātauranga o Aotearoa.
John White Papers - Reference No. MS-Papers-0075-B13/1

Unuhia te pou tapu,
Ko te pou tapu;
Na wai ko te,
Pou tapu na
Rongo-mai-whiti:
Te whakarongoa atu,
Ka hinga Nga-toro-i-rangi,
(Ka toro ka hika)
Ki te pou mua,
Ki te pou roto,
Ki te pou, te wharaua,
He atua rangi mamao.
Heke heke iho
I runga i oao (whara),
Takiri whawhao (whara),

(3)

Te ara o Nga-toro-i-rangi
He ara heke ki te po
Te po nui, te po roa,
Te po mamate ,hei ariki,
Ko taku waka ko Te-arawa
Nihopopo, ngahae te parata
Eke, eke, eke,
Eke Tanga-roa
Eke panuku
Hui e, Taiki e
(Uie, Taki e)

A na te karakia a Nga-toro-i-rangi i hoki ake ai ano Te-arawa, ki te ao marama nei. A ka rere te waka nei i te moana, a ka tae ki Whanga-paraoa, a ka kite atu te iwi i te waka ra i te pohutukawa e ura mai ana i uta, a ka mihi ratou ka mea “He kura” a ka whiua te kura a Tai-ninihi ki te moana, he mea hoki na ratou he nui noa atu te kura o uta, a tena e u ratou ki uta, ana he pua rakau kau ano, a i maumaua ta ratou kura manu i whiua kautia nei ki te moana.

Ka rere nei te waka nei a ka u ki Ao-tea, a ka waiho te tahi o ratou i reira noho ai, ko Mura-nui te ingoa o te tangata nei i noho atu i reira, a ka rere ano te waka nei a Te-arawa a ka tae ki Repanga i Ahuahu i te moutere a ka waiho atu i reira a Mumukau, raua ko Takere-to nga ropa o te waka nei, a ka rere ano te waka nei a ka tau i waho ake o Maunga-nui i Tauranga, ka rere te kuri (pero) a Tara-whata ki te moana,

(4)

a ka kau ki uta, ka kite te rangatira o taua kuri ra, a ka peke ano hoki aia ki te wai, a ka kau ano hoki ki uta, a he mea karakia haere a Tara-whata i aia kia kahu ai aia te kau ka mea:

“Ka kau, ka kau Tara-whata e”

a ka u raua ko te kuri ra ki uta ki Maunga-nui, a ka hoe mai te waka ra i muri i a raua a ka u te waka ra i Maunga-nui, koia i kiia ai te ingoa o taua awa ra, “Ko te Tauranga o Te-arawa” a e taungatia nei te ingoa i enei ra, a ka noho te iwi ra i reira moe ai, ao aka ka hoe ano te waka ra ka ma te takutai, a ka tu a Hei ki runga ka mea “Waiho te whenua e takoto mai ra hei wahi ma taku tamaiti ma Wai-taka (taha).” A ka tu a Tia ki runga ka mea “Waiho te whenua e hora mai ra ma taku tama ma Tapu-ika, hei nohoanga mana.” Ka tu a Tama-te-kapua ki runga ka mea “Waiho te kumore e kokiri mai ra ko te maketu o taku ihu” a koia ra te take i tapara ai te ingoa nei a Nga-kurae i Maketu.

Ka hoe ano te waka ra a ka u ki te moutere i Motiti i te motu i waho ake o Maketu, a toia ana a Te-arawa ki uta i Maketu tawharau ai, a ka tu te iwi o te waka ra ka herea nga taura o te waka ra, a na Hau i ta te taura ki Motiti-nui i te takiwa o Hoi-ake, a ka noho te iwi ra i reira, a ka tu a ratou tuahu i reira a Tau-maihi, a ko nga atua o taua tuahu ko Hani raua ko Puna, a ka rere ano te waka ra a ka u ano ki te tuawhenua, a ka toia ano a Te-arawa ki uta,

(5)

a ka tu ano te iwi o te waka ra, a ka herea nga taura o te waka ra a ka hari i nga kupu o te hari nei ka mea:

Kua keria te awa
I Maketu-nui, a
E Tu-pa-hoi-ake

A ka noho te iwi ra i Maketu, a roa kau ano ka marara te iwi nei, ka haere ke etahi i etahi. Ko Uru-hika, ko te tohunga nana te whakaaro kia rere mai ratou i Hawa-iki, i tu ki te haere, a

haere ke ana ratou ko tana whanau, muri iho ka tu ko Mata-moko, a ka haere ke ratou ko tana whanau ki te rapu whenua ma ratou, a ka marara aia tangata me tana whanau, me tana whanau a ka marara katoa te iwi o te waka nei ki nga wahi nui rawa atu o te nuku o te whenua. A ko Hei raua ko Tia i noho noa atu he o whenua ke mea atu i Maketu, a ka haere mai a Raumati ki te tahu i a Te-arawa, a wera ana taua waka ra i a Raumati te tahu ki te ahi, a ka rongo a Ha-tu-patu ki te wera o te waka ra, ka tikina ka tauria a Raumati eia, a ka riro i aia te mokamokai a Raumati hei utu mo tana he ki a Te-arawa a hoki ana a Ha-tu-patu ki Roto-rua, no Roto-rua hoki aia toa.

HE KORERO ENEI MO TE-ARAWA
I RERE MAI AI, A I U MAI AI KI ENEI MOTU
(NGA-TI-HAU)

“Whakarongo mai, tenei ano nga korero a o matou tupuna i rongo ai matou ki aua kohika e kauhau ana kia matou. Ka hiahia a Hei raua ko Tia ki te tua waka mo ratou ko Te-arawa te ingoa: te take i haere mai ai ratou ko te “rahui tara a Manaia” te ingoa he parekura na ratou, ka rere mai ratou ka tahi ka tikina atu a Nga-toro-i-rangi hei tohunga mo ta ratou waka, ka rere mai te waka nei i Hawa-iki ka noho atu a Hou i reira, ka mamao mai a Te-arawa ki waho ka pa mai te karanga a Hou, “E tama ma, haere ki tawahi e mau ki tai ki Tu, e puhia e e ania, e mau ki tai ki noho, he huhu he popo he panepane me tanu ki te oneone.”

Ka rere mai ratou, ko Ngatoro ki te kei, ko Kea-roa ki raro iho, ko Tama-te-kapua ki raro iho, i waho i

(63)

te moana ka aitia te wahine a Ngatoro, ara a Kea-roa e Tama, ka hopukia aia e ai ana, ka whakaheke a Te-arawa ki te waha o te parata e Ngatoro, hei utu mo tana wahine i aitia nei e Tama, ka pa te karanga a Ika “E Toro ka taka te urunga a Kea.” Ka karanga atu a Ngatoro “Puritia kia mau.” Ka tu a Ika i te ihu ka whakahua i tana karakia, ka tu a Ngatoro i te kei ka whakahua i tana karakia, koia nei taua karakia:

"Unuhia te pou tapu
Ko te pou tapu a Te-rongo-mai-tawhiti
Te whakarongona atu e koe
Ka toro kaheka (kohekohe) ki te pou mua
Ki te pou roto ki te pou te wharaua
He atu rangi mamao

(63A)

Takiri whawhao (whara) te ara o Nga-toro,
Te ara o Te-arawa, niho popo
He ara heke ki te po
Te po nui, te po roa,
Te po mamate, hei ariki,
Ko taku waka
Ko Te-arawa niho popo
Ngahae (ngahu ai) te parata
Eke, eke, eke, eke, Tanga-roa,
Eke panuku, Hui e, Taiki-e.

Na te karakia a Ngatoro i ora ai ta ratou waka a Te-arawa.
Ka rere mai ratou a ka rite ake ki Whangaparoa ka kite ratou i te Rata e pua ana, a ka mea taua iwi he kura, a ka whiua i ta ratou tangi he kura e Tau-ninihi ki te wai he mea hoki he nui mo te kura i uta.

(19X)

TE-KURA-PAE-A-MAHINA
(NGA-TI-HAU)

Te ki a etahi he kokowai te kura, he mea mau mai taua kura i Hawa-iki, hei whakamahi i a ratou tinana otira e ki ana etahi, he kura manu, ara puapua huruhuru, a he kura whero aua huruhuru mo mua o te upoko, mo te rae o te tangata mau ai, a kite take enei ki te wai ka paea ki uta, a e kore te kura kokowai e paea ki uta, tena e kuparuparu noa iho ki te moana.

He mea tapu te kura, mai ano i Hawa-iki, ara te kokowai, a koia nei te whakatauki "Me aha i te kura pae a Mahina." Na Tau-ninihi i mau mai te kura i Hawa-iki i runga i a Te-arawa, a ka tata taua waka ki uta i nga motu nei, ka kite atu a Mahina i te pua o te pohutu-kawa me te rata i uta, a ka mea ratou maumau ta ratou mau mai i te kura, he nui nei hoki te kura hua noa a nga motu nei i nga rakau o uta, a ka whiua tana kura e Tau-ninihi ki te wai, tena e u aia ki uta, ka kite aia i te pua o te rakau, he mea memeha noa, a ka mamakamaka aia ki tana kura kua paea noa atu ra, a kua akina e te tuaamo o te moana

ki te one i Tauranga i Maketu, a kua kitea e Mahina, a kihai i homai e Mahina, i mea hoki aia i te whakatauki nei “He kura pae na Mahina i kite.”

Ka rere ratou, a u rawa atu ki Ao-tea, ka mahue atu ki reira ko Mura-nui (ko te tahi o ratou tangata) ka rere ano te waka a ka u ki Repanga, ka waiho atu e ratou i reira ko a ratou mokai ko Mumu-hau raua ko Takere-to, ka rere ano te waka nei ano ka rite ake ki Maunga-nui i Tauranga ka rere te kuri a Tara-whata ki te wai ano ka kite a Tara i tana kuri ka rere ra, ka kau ki uta ka rere ano hoki aia ki te moana ki te whai i tana kuri a e kau ana a Tara e whai haere ana i tana kuri ka karakia haere aia, ka mea:

“Ka kau, ka kau ko Tara-whata e”

a ka u raua ko tana kuri ki uta, a koia te wahi e kiia nei i Maunga-nui ko te ingoa nei ko “Te-kuri a Tara-whata”, a ko te tauranga a Te-arawa ki tana awa koia i kiia ai te ingoa o taua awa ko “Tauranga o Te-arawa” ara i enei ra ko Tauranga
Ka rere ano te waka ra, ano ka rite ake ki te akau o uta ka tu a Hei i runga i te waka ka karanga “Waiho tera whenua e takoto mai ra, ko te takapu o taku potiki o Wai-taha,” a ka

(B6.P163)

tu a Tia ki runga ka karanga “Waiho tera whenua e takoto mai ra ko te takapu o taku potiki o Tapu-ika,” ka tu a Tama ka mea “Waiho tera mata-rae e takoto mai ra ko te kuraetanga o taku ihu,” koia te rae e kiia nei ko “Nga-kuriae”, a ka rere ano te waka nei ki te moana, a ka u ki te moutere i Motiti, a ka toia a Te-arawa ki uta, a ka tu tona tangata ki runga ka tau i tana tau ka mea:

“Nona ka taia a e te hau
Ki runga o Motiti nui
A Tupa; hai eke”

Ka noho ratou i reira, a ka tu ta ratou tuahu ko Tau-maihi te ingoa o taua tuahu, a ko a ratou atua ko Hani raua ko Puna.

Ka rere ano te waka nei ka ahu ki uta ki te tua whenua a ka toia a Te-arawa, a ka tu tona tangata ki runga ka tau i tana tau, koia nei nga kupu o te tau:

“Kua keria te awa
I Maketu nei
A Tupa; hoiake”

Ka noho ratou i Maketu ko Uru-ika te tangata i mua nana i taki te whenua, ki muri mai ko Mata-moho ki te rapu kainga i muri mai, koia tangata ko ia tangata, ko ia tangata ki te rapu kainga mo ratou.

Ka noho ko Hei raua ko Tia i Maketu. Tera ano a Raumati te haere mai ra a ka tahuna a Te-arawa ki te ahi. He nui ano ia nga korero mo taua mahi a Raumati, me te take i tahuna ai, me te wa i wera ai, ka kitea mai e Ha-tu-patu, he tangata tupu ake no te whenua i Roto-rua, ka patua haeretia a mau rawa atu a Rau-mati i parepare ka hoki mai a Ha-tu-patu.

Na tera ano a Haunga-roa raua ko Kui-wai nga tuahine a Nga-toro-i-rangi te rere mai i ra, ko a raua waka ko a raua atua tonu i eke mai ai raua, ko te ingoa o aua atua nei ko Rongo-mai raua ko Iho-o-te-rangi, a ka u mai raua ki te motu ki Te-puia-i-whakaari, a ka rongo raua ki te reo o ta raua tungane o Nga-toro, ka mohio raua kei atu kei te tuawhenua aia kei Tonga-riro, ka haere raua ki Tonga-riro, tae rawa atu raua kua hoki mai a Ngatoro ki Maketu nei, a ka whaia mai ano a Ngatoro e aua wahine nei mau rawa mai i Maketu, a ka kite a Ngatoro ia raua ka karanga atu aia “He aha ta korua i kitea mai ai?” Ka mea atu raua “Ko koe i kanga mai e Manaia.” Ka mea atu aia “He aha te take?” Ka mea atu raua, “He umu mata na maua (kihai i maoa)” a ka rongo te tangata ra, ka aue aia i te kino o te kanga mona, a ka hui mai te tini maia o te kainga ki aia, ano ka rongo ratou he kanga te mate ona e aue nei aia, ka whakatika ratou ko Nga-toro-i-rangi ka haere ki te wai, a ka ruku ratou ki te wai, a ka puea mai ki uta ka karakia, ka hamama ki te whakahua i tenei karakia ka mea:

E i, tena te puke ka tu,
Ka tu ki tai,
Ka tu ki te wai,
Ka tu ki te moana uriuri;
Ka tu ki te moana waiwai;
Ka tu ki te ahunga i uta,

Ka tu ki te aponga i tai,
Ka tu i tenei ahiahi,
Ko te ahiahi o tenei puke;
Ko te ahiahi o enei nga atua.
E rua puke, e i.
Tena toko,
Toko ka tu,
Ka tu ki tenei puke
Ka tu ki te ahunga i uta,
Ka tu i te aponga i tai;
Ka tu ki te ahunga i Hawa-iki
Ko te toko o tenei tarukenga
Ko te tarukenga o tenei ki
Ko te tarukenga o enei tama
Ko te tarukenga o enei nga tauira, e i.
Tona te whakaruku,
Ko te whakaruku o enei nga mahi nei,
Ko te whakaruku o enei nga tama
Ko te whakaruku o enei nga tauira, e i.
Tena te wai ka rere
Ka rere ki Mua ahu
Ka rere ki roto ahu
Ka rere ki nga pa
Ka rere ki nga take
Ka rere ki nga Kaupapa
Ka rere ki nga atua kiato, e i.
Ko Tama i whakaputa,
Ko te whakaputa o tenei ki,
Ko te whakaputa o tenei kanga,
Ko te whakaputa o enei tohunga,
Ko te whakaputa o enei kanga
Ko te whakaputa o enei atua,
Ko te whakaputa o enei tama,
Ko te whakaputa o enei tauira,
He whakaputanga,
He tarukenga,
He ngakinga mate,
He rapunga utu moku,
No enei tama,
No enei tauira.
Hinga noa mai,
Mate noa mai,
Ki runga ki tenei puke,
Ki raro ki enei toko,
Hei tarukenga,
Hei ngakinga mate,
Mo tenei ki,
Mo tenei kanga.

Ko nga kupu o taua karakia nei, he mea kii, e nga tangata
me nga tohunga i a ratou ano i roto i te wai e tu ana ano; ka
mutu te karakia ki te wai, ka haere ratau ki uta, a ka haere ki

te marae o te kainga karakia ai i o reira karakia; otira kihai aua karakia i akona mai e aua tini tohunga ki a matou ki nga taitamariki tohunga o enei whakapaparanga, ki nga mea o matou kua kite i nga pakeha, a kua rongo ki nga korero o nga tauhou ki enei motu.

(64A)

U P O K O V I

He karakia ano nga karakia e karakia ai nga tohunga i te wa e tahia ai te marae e ratou, a he karakia ano nga karakia e karakia ai ratou, i te wa e whakaturia ai nga toko ki te marae, ara i te wa e mahia ai te marae kia pai, kia tapu ai mo aua mahi o mua.

Ka mutu nga karakia mo te tahiinga, ara mo te wekunga o te marae, me nga karakia o te whakatunga o nga toko, ka keria te rua-hae-roa, ara te rua-tu-po, ara te rua-o-te-ngana, a ka tu nga tohunga i te taha o taua rua me te parare te waha ki te karakia i nga karakia mo taua rua, a ko nga kupu enei o te tahi karakia e karakia ai aua tohunga i reira:

E, i tena rua ka keri,
Ka keri ki raro Nuku,
Ka keri ki raro Take,
Ka keri ki raro Papa
Ka keri ki raro Aio-oi,
Ko raro Aio-o-te-po.
Te po nui,
Te po roa,
Te po matire rau,
A enei nga tohunga,
Koi (Koe) te matire rau,
Koi te matire rau,
A enei nga atua,
Koi te matire rau,
A enei nga tama.
Koi te matire rau
A enei nga tauira.

(64A)

Moaniani te ika i te moana, tau ake;
Te whakarutua ki te ika a Nga-hue.
Tenei te pa ka taka i Raro-whenua-mea,
Ko Whatu i, ueuea te whatu,
I takinga marewa te ioio whenua,
He takinga Nuku, he takinga Rangi.

Papa te whatitiri i runga nei,
Ko ana rapa te uira.
Takina e koe ki Tipu-aki nui no Whiti
Kia rewa Ue-nuku-Kopa.
Ko Whiti ko ana tu.
E Tu e, karangatia;
E rere te ika a Tu,
Kapakapa te ika a Nga-hue.

Ko te karakia a Nga-hue, i mate ai te Pou-namu.

Ka tae ki nga kupu mutunga o te karakia nei, kua mohio nga tohunga kua tae mai nga wairua o ratou, na ratou nga kupu o te kanga i whakahua, ki te takiwa o te rua-hae-roa tu ai, a ka mau nga tohunga ki nga pipi kakahi ka hakuku ara ka awhea aua wairua ki aua Kakahi ki roto ki te rua-hae-roa, ano ka mutu te rakuraku te wahi katoa a nga pareparenga o taua rua, e nga tohunga ki a ratou Kakahi, ka parare ano a ratou waha ki te karakia ano, me te whiu atu i aua pipi Kakahi ki roto ki te rua. Ka mea:

Ei i tena te Kakahi ka kopi
Ka kopi ki runga,
Ki a Rehua, i runga;
Ki a Atu-tahu, i runga;
Ki a Mata-riki, i runga;
Ki a Au-tahi, i runga;
Ki te marama, i runga;
Ki te ra, i runga;
Ki a rangi-nui;
Ki a rangi-roa;
Ki a rangi-pouri;
Ki a rangi-potango;
Ki a rangi-whetuma;
Ki a rangi-whekewe;
Ki a rangi-pakakina;
Ki a ao-nui;
Ki a ao-roa;
Ki a ao-ka-hiwa-hiwa;
Ki nga pu;
Ki nga take;
Ki nga tohunga;
Kia whakarongo mai ki tenei ki,
Ki tenei tauira,
Me taruke,
He rapunga utu;
He rapunga mate, o-i.
Koi (Kei) te rapunga o Tu;
He awhinga;
He pokinga i ena tama;

I ena tohunga;
I ena atua;
I ena Mana;
I ena Karakia;
I ena tauira;
Koi (Kei) te kopinga
Nui a enei tohunga,
Koi (Kei) te kopinga
Nui a enei
Nga atua-kiato.

Ka tahi nga ringaringa o aua tohunga ka toro atu ki te wahi o taua rua-hae-roa ka awhe ano i nga wairua o te hunga na ratou te kanga kia taka ki roto ki te rua-hae-roa, a ka mutu te awheawhe o a ratou ringa, ka hamama ano a ratou waha ki te karakia ano ka mea:

He awhenga,
He pokinga,
He tanumanga,
He patunga,
No ena patu,
No ena kaha,
No ena riri,
No ena patu,
No ena toa,
No ena korero,
No ena wananga,
No ena kai-taua,
Ka patu ki raro nuku;
Ka patu ki raro papa;
Ka patu ki raro take;
He tukinga iho ki raro;
Kia kai ake nga tini o raro na;
Nga mano i raro na,
Ena nga atua,
Ena nga pa,
Ena nga take,
Ena nga tauira.
O karakia mana
E noho mai na,
A mea mana,
A mea mana,
A mea mana,
E awhe ana,
E patu ana,
E huna ana,
E tukituki ana,
Ki roto ki tenei rua;
Ki tenei Kakahi,
Ko te Kakahi:
A enei tama,
A enei tauira

Ka tae nga tohunga ka opehia ki a ratou ringa te oneone i keria i te rua-hae-roa, ka awhea ano, ki roto ki te rua-hae-roa, a ka kii noa ano te rua i te oneone, ka pokipokia taua oneone ki a ratou ringaringa, a ka mau aua tohunga ra ki te maro rakau ka taupokipoki i a ratou ano, a ka tae ano ratou ka taupokipoki i te rua-hae-roa ki aua maro rakau, a ka tae ratou ki te harakeke ka toetoea, a ka rangaa hei kete, a ka hamama ano o ratou waha ki te karakia, ka mea:

Rangaa, rangaa ra taku kete;
Hei moenga mo aku tama,
Taku kete mo aku tama.
Ka riro taku kete,
Mo aku tama,
Kua mate taku kete,
Hei moenga mo aku tama,
Kua ngaro taku kete,
Hei moenga mo aku rei;
Taku kete.
Aku rei,
Ka riro taku kete
Aku rei,
Kua mate taku kete
Aku rei
Ka ngaro taku kete
Ko te kete na wai?
Ko te kete na nga atua,
Ko te kete na nga tohunga,
Ko te kete na nga pa,
Ko te kete na nga Kaupapa,
Ko te kete na nga ruahine,
Ko te kete na nga tohunga-kiato.
Whawhao, whawhao ra taku kete,
Hei whaanga mo koutou taku kete,
Mo koutou ko nga tohunga
Taku kete
Mo koutou ko nga atua
Mo koutou ko nga pa
Mo koutou ko nga Karakia
Mo koutou ko nga Mana
Taku kete.
Ko te kete na wai?
Ko te kete na nga ruahine,
Na mea
Na mea
Na koutou na ena pa
Na ena take
Na ena nga atua-kiato.

Ka waiho te rua-hae-roa ra, a ao ake i te ata ka tae ano nga tohunga ra ki taua rua-hae-roa ka huhua te tapu o ta ratou purenga i taua rua, ka mahia nga mahi tapu hei whakamama i nga atua, a ka mahi ano nga tikanga e noa ai ratou i aua mahi tapu, a ka noa ratou, a ka haere ratou ko te iwi ki te rapu rakau hei waka e hoki ai he taua ki Hawa-iki, ki te taua mo taua kanga, a ka kitea te rakau,

(65A)

ka haua te waka ka oti ka tapa ko “Totara-karia” ka utaina ratou ka hoe ka u ki Hawa-iki a ka takoto ratou ka motomoto i a ratou ihu i te marae o te tuahu a Manaia. A ka motokia a ratou nga ihu o ratou e etahi o ratou i a ratou, a ko te toto pariparia ai ki o ratou tinana, kia kiia ai i mate parekura ratou, i te ata ka puta a Manaia ki te marae o tona tuahu a ka pa tana karanga ki tana iwi ka mea “E puta ki waho ki te matakitaki i te aitanga a Hou-mai-tawhiti tenei te putu (takoto) nei i te marae a taku tuahu,” ka puta te iwi ki waho ka pa te karanga a Nga-toro-i-rangi i roto i te mata ngaro “Huakina” tangi ana te patu, horo tonu atu te pa ko te ingoa ko Tawhitinui, a ko te ingoa o taua parekura ko Ihu-motomotokia, ka hoki mai ano te iwi ra ki tenei whenua ki Ao-tea-roa, a ka whaia mai e te iwi o Hawa-iki u rawa mai ko Motiti, a a ngatahi mai ano hoki te kai whai mai ki Motiti ano, a ka pa te karanga a te iwi nana tera i Hawa-iki i patu, ara a Nga-toro-i-rangi, “Tau mai, tau mai i waho na, e kore ahau e mate i te po,” a i te po ka karakiatia e Nga-toro-i-rangi a ka whakaturia te hau, a tahuri iho te ope o Hawa-iki ki te wai, mate katoa, a te ingoa o tenei matenga tangata ko Maikuku-tea, na konei i tika ai te waiata a Pehi-tu-roa e ki nei:

“Koia huru tahanga ka mate i reira te tini o Mana-hua”

Ko Mana-hua te iwi i whai mai nei ia Nga-toro-i-rangi.

U P O K O V I I

Tera Mata-riki huihui (whakakau) ana mai
Ko Pehi pea (e) tenei ka hoki mai.
Hoki mai e whae, kia tirohia koe
Mo (o) tahuritanga, hei mahi kau iho,
I miroia koe ki te kahu o runga
Ki te whakairo ra nahau (nau)
E Kahu-ngunu; ki te raruatere
Nana (nahana) i homai i maunu
Atu ai nga pou o Nga-tai-whakarongo
O te Taha-wai, ka takoto kino
Kei te one o Ranga-unu, Te-kaha (kai)
Atu koe i a te Uri-hakari
I a Wai-ariki, hei poupou mo roto

He tangi na te tahi wahine o mua, mo Pehi.

(B6.P161) (6X)(17)(34)

U P O K O V I

**KA TAE MAI A NGA-TORO-I-RANGI I HAWA-IKI
I RUNGA I A TE-ARAWA
(NGA-TI-HAU)**

Tenei nga korero a o matou tupuna i rongo ai matou.

Ka hiahia a Hei raua ko Tia ki te tua waka ma ratou i Hawa-iki. Ko Te-arawa te ingoa o te waka, te take i whati mai ai ratou i Hawa-iki, ko te Rahui-tara-a-Manaia te ingoa: he parekura na ratou. Ka rere mai ratou i taua waka nei ia Te-arawa, ka tahi ka tikina atu a Nga-toro-i-rangi hei tohunga mo ta ratou waka, a ka rere mai taua waka ka pa mai te karanga a Hou-mai-tawhiti “E tama ma haere ki tawahi, e mau ki tai ki Tu e puhia e ania, e

(8)

mau ki tai ki noho he huhu he popo he panepane, me tanu ki te oneone.” Ka rere mai ratou. Ko Ngatoro i te kei, ko Kea-roa ko tana wahine i raro tata iho a ko Tama-te-kapua i raro tata iho.

(8A)

**HOU-MAI-TAWHITI
(TARANAKI)**

Ko Hou-mai-tawhiti te tahi o nga tangata i rere mai i Hawa-iki. Nana te kupu ki a Maka i mea “E u koutou, kaua e whawhai, e u ki uta, kei mau ki tai ki Tu, puhia he angina, e mau ki tai ki noho e (he) huhu, e (he) pepe, e (he) panepane.”

HOU-MAI-TAWHITI (NGA-TI-RUA-NUI)

I mea atu a Hou ki a Maka “E tae koe ki Ao-tea-roa kaua e whawhai, e u koe ki uta, kei mau ki tai ki Tu, puhia he angina; e mau ki tai ki noho, he huhu, he pepe, he panepane.”

TE-ARAWA (NGA-TI-HAU)

A i waho i te moana ka aitia te wahine a Ngatoro a Kea-roa e Tama ka hopukina ano aia e ai ana, a ka whakaheke a Te-arawa ki te waha o te Parata hei utu mo tana wahine i aitia nei e Tama, ka pa te karanga a Ika “E Toro e ka taka te urunga o Kea-roa.” Ka karanga atu a Ngatoro “Puritia kia mau.” Ka tu a Ika i te ihu ka whakahua i tana karakia ka tu a Ngatoro i te kei ka whakahua i tenei karakia:

“Unuhia te pou tapu
Ko te pou tapu o Te-Rongomai-whiti,
Te whakarongona atu e koe
Ka toro ka hika
Ki te pou mua
Ki te pou roto
Ki te pou te wharaua,
He atu rangi mamao.”

Ko te karakia a Ngatoro i ora ai ta ratou waka a Te-arawa. Ka rere mai ratou a ka rite ki Whanga-paraoa ka kite ratou i te rata ka mea ratou he kura ka whiua e Tau-ninihi ta ratou taonga te kura ki te wai he mea hoki nana kei te whenua ka u nei ratou te pio o te kura. Ka rere ratou u rawa atu ko Aotea i waho ake o Hau-raki ka waiho atu i reira ko Mura-nui, he tangata aia no Te-arawa. A ka rere ano te waka ka u ki Repanga ka waiho atu i reira ko a ratou mokai ko Mumu-hau raua ko Takere-to. A ka rere mai ratou ka rite mai ki Maunga-nui i Tauranga ka rere te kuri a Tara-whati ki te wai a ka rere ano hoki a Tara-whati ki te wai ki te whai i tana kuri, a ka karakia haere a Tara-whati i aia e whai ra i tana kuri e kau ra aia i te wai:

Ka kau, ka kau, ko Tara-whati e.

Ka u aia ki uta me tana kuri koia te ingoa o tera wahi ko “Te-Kuri a Tara-whati” i Maunga-nui, a ko te

(9)

taunga o Te-arawa i reira koia a “Tauranga o Te-arawa” ara e kiia nei i enei ra ko Tauranga. Ka rere mai ratou ka rite ake ki te akau ka tu a Hei ka mea, “Waiho tera whenua e takoto mai ra ko te takapu o taku potiki o Wai-taha,” ka tu a Tia ka karanga “Waiho tera whenua e takoto mai ra, ko te takapu o taku potiki o Tapu-ika,” ka tu a Tama-te-kapua ka mea “Waiho tera matarae e takoto mai ra ko te kuraetanga o taku ihu.” Koia a Nga-kuriae, ka u ratou ki Motiti a ka toia a Te-arawa ki uta ka tu tona tangata ki runga ka tau i tana tau:

“Nona ka taia e te hau
Ki runga o Motiti nui
A Tupa hoi eke”

Ka noho ratou i reira ka tu ta ratou tuahu ko Tau-maihi te ingoa o te tuahu ko a ratou atua ko Hani raua ko Puna, a ka rere mai ratou ka u ki uta nei ki te tuawhenua a ka toia ano a Te-arawa ka tu ano tona tangata ki runga ka tau i tana tau:

“Kua keria te awa
I Maketu nui a Tupa hoi eke”

Ka noho ratou i Maketu nei ko Uru-ika te tangata i mua nana i taki te haere. Ki muri mai ko Mata-moho ki te rapu kainga. Muri mai ko ia tangata ko ia tangata ki te rapu kainga ma ratou; ka noho ko Hei raua ko Tia i Maketu nei, a tera a Raumati te haere mai ra ka tahuna a Te-arawa eia ki te ahi, ka kitea mai e Ha-tu-patu, e te tino toa e noho ana i Roto-rua ka patua haeretia a mau rawa atu a Raumati i panepane, ka hokimai a Ha-tu-patu.

Na tera ano a Haunga-roa raua ko Kui-wai, nga tuahine a Nga-toro-i-rangi ko ta raua waka ko a raua aitua ko Rongo-mai ko te Iho-o-te-rangi ka rere mai aua wahine i runga i aua atua a u noa mai i Whaka-ari, a ka rongo raua ki te reo o ta raua tungane a Nga-toro ka mohio

(10)

raua kei Tonga-riro aia; tae rawa atu raua ki reira, kua riro mai a Nga-toro, a ka whaia mai e raua i muri ka tae mai ki Maketu nei a ka kite raua ia Nga-toro i reira, ka karanga atu a Nga-toro kia raua “He aha ta korua i kitea mai a korua ki ko nei?” Ka mea atu raua, “Ko koe i kanga e Manaia,” ka mea atu ano aia kia raua “He aha te take o tana kanga?” ka mea atu raua “He umu mata na maua he kai mo tana purenga waruhanga mahunga.”

Ka mahia he waka e te iwi o Nga-toro kua wera hoki ra a Te-arawa: Ka oti te waka ka tapa te ingoa ko Totara-karia, ka utaina ratou ka hoe ka u ki Hawa-iki, a ka takoto ratou ka motomotokia e ratou ano a ratou ihu i te marae o te tuahu o Manaia i Hawa-iki a he mea panipani a ratou toto ki a ratou tinana kia kiia ai i patua ratou i mate ai; i te ata ka puta a Manaia ki te marae o tana tuahu, a ka pa te karanga a Manaia ki tana iwi, “E puta ki waho ki te matakitaki i te aitanga a Houmai-tawhiti tenei te putu nei i te marae o taku tuahu,” ka puta te iwi ki waho, a ka pa te karanga a Nga-toro ki tana iwi e takoto ahua mate ra i te mate ngaro o ratou e takoto kimo kapi ra, “E huakina,” a tangi ana te patu a Nga-toro me tana iwi, ko te parekura i waho huaki tonu atu ki te pa, ka taupoki tera, ko Tawhiti-nui te ingoa o te pa, ko Ihu-motomotokia te ingoa o te parekura, a ka hokimai a Nga-toro ma ki tenei whenua, a ka whaia mai e te iwi a Manaia a u rawa mai a Nga-toro ma ko Motiti, a u ngatahi mai ano hoki te iwi a Manaia ki reira, a ka karanga atu a Nga-toro kia Manaia “Tau mai, tau mai i waho na; e kore ahau e mate i te po,” a i te po ka whakaturia te hau, he mea mahi e Nga-toro ki ana karakia, a tahuri ana a Manaia me te iwi ki te wai, kahore he morehu i rere; te ingoa o tenei matenga ko Mai-kuku-tea ko te iwi o Manaia i mate.

UPOKO VIII

Whakarongo mai e Tu-tane-kai,
E Ariari-te-rangi, ki aku rongo aitu,
I huia ruatia, ki te pou o te whare
Ko aku mauri tonu, noa rawa kei muri
Kati koia ra e Take, ko te tawai mai.
Tukua taku tinana kia tino roa atu
Ki te taumata i te Hemo, i poipoi ra,
Ka eke koe i te tuahu nui kei Tauhara,
E titiro ana ki Whaka-ipo ra
Ki Rangatira ra,
Hei a Tama-mutu ki Waihi
Hei a Taka, hei a Tahau,
Nohea ra e aro mai ki Tongariro.
Ko te Heuheu hei a te Rohu
Ki Wai-marino (Korohe)
Ko Te-harakeke te upo taka warawara
(Ko Te-harakeke-tapu hei kai ma Wekuweku)
Tangohipa atu nei ko te Tu-awatea
Ko te To-whare, raru rawa au

*He waiata na te Kuka mo tana wahine i whakarere i aia,
a tahuti ana raua ko te tahi tane ke.*

(8X)(1)

TE HEKE MAI A TE-ARAWA (TE-URI-WERA)

Ka whawhai nga iwi i Hawa-iki, a ka hinga nga parekura, a ka tinga etahi o aua iwi, a ka mea aua iwi i taea nei ta ratou huhi kia heke atu ratou i Hawa-iki kia rapua he whenua ke ma ratou e noho pai ai, e kore ai ratou e taea atu e o ratou hoa kekeri.

A ka korero aua iwi ki a ratou ano, a kua whakaae ratou, kia heke ratou he whenua ke, a ka he te kaha o te whenua, ara te ahua o te rangi e hoe ai ratou i te moana nui o Kiwa, a ka noho ratou i taua wa, ka tatari i te rangi pai, a roa noa ka tika te

kaha o te whenua a ka hoe mai ratou i Hawa-iki. Nga tangata ariki ki te waka ko Tua-matua, ko Hou-mai-tawhiti(tawhiti), ko Tama-te (Tama-tia), ko Wahie-roa, ko Rata, ko Maka, ko Tia, ko Koro, ko Hei, ko nga tangata ra i timata a te ara, ara na ratou nei i kii te ara mo ratou e hoe ai i te moana.

I hoe mai a Te-arawa i nga kainga nei i Rongo-kua, i Rangati (Rangatira).

Nga tangata na ratou i hahau a Te-arawa, ko Wahie, ko Marita, ko Ika, ko Rongo-pu-ao.

Ka haua taua waka nei a Te-arawa a ka oti taua waka, ka whaihangatia nga mea katoa mo taua waka a ka pai, ka haere a Rongo-pu-ao ki te tiki kumara, hei kai ma ratou i te moana, a hei tinaku ano hoki ki te whenua hou ka rapua nei e te iwi i te waka nei i a Te-arawa. Tae atu a Rongo-pu-ao ki te kainga i aua kumara, ka tu ka amuamu te iwi o taua kainga ki aia, a ka riri aia, ka pouri hoki aia ki te kainga ka

(2)

mahue nei i aia a ka tangi aia ki taua kainga me te iwi, a ka tangihia ano hoki aia e taua iwi ra, a ka noho iho aia ki taua kainga, kihai rawa aia i hoki mai kia eke aia i Te-arawa kia rapu kainga ke mano i tawhiti, kia mamao aia i ana hoa tautete.

Ka taria nei a Rongo-pu-ao e Tama-te-kapua kia hoki atu ki te waka, a te hoki noa mai, a ka riri hoki a Tama-te-kapua i te kore ariki mo tana waka mo Te-arawa, a ka tonoa eia he kai tiki i a Nga-toro-i-rangi a i tana wahine ano hoki i a Kea-roa, hei whakamana i tana waka kia noa ai. A ka haere mai raua ka eke ki runga ki a Te-arawa, a ka rere mai taua waka a ka u mai ki Whanga-ra, a ka whiua a Tahu, a Maru, a Rau-mae-mai ki uta ki taua moutere, a ka rere mai ano taua waka a roa noa mai; ka waia nga kanohi o Ngaka, o Tau-ninihi i Hiteitei he moutere i te moana, he kitenga no ratou i taua whenua i tangi ai ratou ki to ratou whanga i Hawa-iki, ka rere tonu mai ano a Te-arawa a ka moea a Kea-roa e Tama-te-kapua, a ka riri a Nga-toro-i-rangi, mo te kohuru a Tama-te-kapua i aia, a he tino tohunga a Nga-toro-i-rangi, koia aia i karakia ai i ana karakia ki ana atua, kia kumea a Te-arawa ki roto ki te korokoro o te parata, o te atua nui o te moana a Kiwa, a ka heke te waka nei a Te-arawa

ki roto ki te korokoro o taua atua, a ka taka te urunga o Kea-roa i tana moenga, ka wiwi te iwi a ka tangi, a ka aroha a Nga-toro-i-rangi ki a ratou, a ka karakia ano aia ki ana atua, kia tukua ake ano te waka nei i te korokoro o te atua ra,

(3A)

a koia nei nga kupu o tana karakia unu mo te waka kia ea mai ai ano:

Takina te kawa,
Te kawa tua tahi;
Takina te kawa,
Te kawa tua rua,
Te kawa tua toru,
Te kawa tua wha,
Te kawa tua rima,
Te kawa tua ono,
Te kawa tua whitu,
Te kawa tua waru,
Te kawa tua iwa,
Te kawa tua ngahuru.
Takina te kawa,
Te kawa ma Tanga-roa;
Ka pipi,
Ka wawai,
Ka heaia,
Ka whanake i raro, i ona Taranga.
Tutuki te rangi:
Eke,
Eke,
Eke Tanga-roa;
Eke Panuku
Hui, e,
Taiki, e.
Unuhia te pou,
Te pou mua,
Te pou roto,
Te pou te wharaua.
He atu rangi mamao.
Hekeheke iho i runga i o ara.

(3B)

Ta kiki whara,
Te ara o Nga-toro-i-rangi,
He ara whano ki te po.
Te po nui,
Te po roa,
Te po matire rau;
Te po whai ariki.
Ko taku waka, ko Te Arawa.
Ngahue i te parata;
Eke
Eke
Eke Tanga-roa.

Eke Panuku
Hui, e.
Taiki, e.
Tena te tutau e Rongo, ka whawai,
Te kawa tua i Nuku,
Tua i Rangi,
Tua i Papa,
Tua i Tane.
Rua Nuku,
A tua i
A tua i.

(3B)

TE WHATU, HE KOWHATU TAPU
(NGA-TI-HAU)

Ko te kowhatu tapu nei ko te whatu, he mea tuku iho i te hapu a Apu-a-pawa, a koia a Nga-toro-i-rangi i kaha ai ki te piki ake ano i a Te-arawa i te korokoro o te parata.

He kowhatu tapu te whatu, e mana ana e te kaka hei oro i tana ngutu kia kai ai, a e mana ana ano hoki taua whatu e nga tohunga hei whakamana i a ratou mahi, e horomia ana taua whatu e nga tohunga ki roto ki o ratou nei takoto ai.

A ko taua kupu nei ko te whatu, he kupu mo te mana, me te kaha o nga mahi me nga karakia a nga tohunga.

(4B)

U P O K O I X

HE WHATU
(NGA-PUHI)

I tukua iho te whatu i roto i te Apu-a-pawa i unuhia mai ai e Ngatoro a Te-arawa i roto i te korokoro o te parata.

He whatu te kohatu e maua nei e te manu nei e te kaka, hei oro i tana ngutu, a e mahia ana taua whatu hei mana ma nga tohunga ara horomia ai e ratou ki roto ki o ratou uma takoto ai.

He whatu ano te kupu mo nga mana o nga karakia katoa.

U P O K O I X

Kiki makona taku poho (kopu),
I te kainga, i te kainga
I te roro o te Purewa,
I te tangata nana ahau,
Kia (i) whakapani:
E kiia mai nei,
I te kiri wera
I te ahi.

He waiata kanga na Tu-rangi-tukoa.

(3)

TE-ARAWA (URI-WERA)

Ka unuhia ake, a ka hoki ake ano taua waka nei a Te-arawa, otira hoki rawa ake taua waka i te korokoro o taua atua ra o te parata kua taka te puhi o te ihu o Te-arawa, a ka whaka tairanga ake a Te-arawa ka maanu i runga, a ka weua te heke a Takanwaho, a Wai-rakei, koia te wakarakeitanga o Te-arawa.

Ka hoe mai ana ka rere mai a Te-arawa a ka kite mai te iwi o te waka ra i te whenua, ka tu a Hei ka titi (korero) kia Waitaha, kia Tia, kia Rangi-uru, ka titi ki te tahi whenua ka kiia te ingoa o taua whenua ko Tapu-ika-nui-a-tia, ka kiia ano eia te tahi ingoa mo te whenua mo O-kuri, mo O-te-ehu, mo Toia, a ka whakatokia rokiroki (ka ata huaina nga ingoa) haere a Tane, a Poro-uru-ao i nga whenua nei i Harakeke-wai-ari, ko te Harakeke o Roto-iti, Hine-rangi, Roto-rua, Rahui-kawau, Wai-puna, Maihi, Ngai, Ko-ara-a-we, Roto-maniania, Ware-a-tama-keke, ka mate, Ha-kai-puhi, Puke-roa, Wahia, Hoe-roa, Tau-nui, Haparangi, Whakarongo-ki-taha-rangi, Hotu-puku, Rerenga-o-paruoa, Waro-ranga-a-tai, Pouaru, Tama-te, Tu-hamura, Kahu,

Tama-ihu-te-roa, a ka kiia e Mai-o-nui nga ingoa o era whenua, ko Moke-rere, i wahia noatia i waenga o Pouaru kaore he nehu, a U-ai-ari, Take-tukau, Taura-i-tiroi, Tama-ihu, Na-a-taina, Pare-kainga, Wata-ngo, Waka-wakarewa, Weu-riri-uru, Korkino, Waka, Aka-tarewa, Orakei-korako, Wakapapa-taringa. Na Tai-hu-toroa enei whenua i kii ona ingoa, Atua-rere-tahi, Kapua-kohunga, Tu-nui-a-rangi, a ko enei whenua mo te hapu a Taweta o roto Tawhare-puru

(4)

ia Mai-o-nui ko Kopunga, ia Waoa me Puke-roa, Hoe-roa, Tarewa, Rangi-poipoi, Wetanga-ngaere, Uri-koara, Tahu-aruaru, Pou-ate, Ru-o-te-ao, O-tu-pou-ahi, ana o te hapu a Tama-ihu-toroa, Haparangi, Hoe-roa, Ruware, Uru-ponga, Motiti, Noho-mamano, Hau-wai, Noho-rongo-kowiti, Tatua, Potahitawiti, Puke-tarata, O-rua-nui, ia Tama-ihu-toroa, ia Hine-te-ra tenei, Wanga-mata, Kei, Tapoi ia Purahokura ia Rere-tai (ka) mutu.

Motuti, Hiriwa, Kopua-koura ia Pohatu, ko Wai-whakaurunga, Pouaru i au i a Uri-wera, Kopua, O-tu-makaro, i au, a Wai-horoinga-tango, Ropa-rua, Kuta, Tane-matatu, Awa-purua, Wake-heke, Wai-ari, Wai-kohatu, Tuahu-a-te-atua, Ware-ana, Rerenga-o-kawa, Ara-tama, Waka-poroporo, Puna-a-hau, Kokoreke, O-hei-nui, Tutae-heka, Tawa-a-hine-keri, Tu-teikoko, Iwi-tau-roa, Pukenga, Kai-rangi i au i a Uri-wera, Rewa-whakamou, Riki-tara, Momono, Koiki, Tahorahora, Waka-rongo-koe, Tokai, Ware-kotua, Totara, Tokanga-kai-a-rau-kata-uri, Totoi-kawa, Pu-wara-wara, Koreke-hau-waho, Korokoro, Pungakauraho, Kauru, ka mu (ka mutu). Ko te Purewa, Piki-wahine, Puhi-a-rangi-kai-ru, Te-ti, Upoko-taramoa, Tahorahora, Toikawa, Takupu, Oharua (ka) mutu. Kahikatea, Ara-kiore, Tokomanawa, Hau-ora, Tapo-turanga, Ariki-tahi, Weranga, Anatangi, Wawako, Puke-mapou, Wakapapa, Kaha-kaha, Takangaweweia, Ara-titaha, Wakatoine, Tawa-toki, Atua-meke, Tauhunui, Kainga-roa, Pukupuku, Toki-a-manga, Tokotoko-owerua, Matamata-huia, Raenga, Apa-o-paoranga, Pakuha.

Ka noho a Hika i a Para-hiki-puku noho ia Wenuaruia Waimihia ko Ruku ko Te-waka ia Hine-rau ko Taonga-pito, ka

tukua mo te ture ko tenei ka tukua ka rima me mea mo Hirama; e homai ki au, erangi noku ano tenei one-one mo te Hahi, ka tukua ko Paopao-rangi mo Hika ka tukua kia Para, ko te Kahikatea kaore i riro mo Hine-rau ka tukua ko Tarangapoti, ko Tu-moko, Te patunga-o-rahurahu tenei ka noho aia ki Pouaru, haere

(5)

mai a Rahurahu a Wanga-pohue ka patua i Pohatu-roa ko Ngati-kurapa nga peinga i Tae-kao, Pouaru, Rangituturu, Potua, Rangi-wawahia, O-rakei-korako, ko te makaara, ka patua, a te Rei-roa i noho i Waka-tuapeka, a Ngatoro-wakarewa, he ana; ka patua Tu-pokere rangatira a Maro-o-takiri-rangi, Takapau, O-pani, Pungarehu, Watu-roa, Tane-horapa, Wai-mata, Weta-nui, Piripiri, Ana-wahi-a-tapoa, Ware-o-ka-iri, Upoko(we)ekua, Warenga, Tapu-wae, Wakarewa, Waipapa, Ngakinga-kai, Wiwini, he ngakinga kai katoa enei whenua.

Wangara, turanga ka wawahia i konei nga tangata, ka maunu mai a ka haere ki Waka-tane, Rangi-taiki, a te Pokohu, ka waka-ake i te Kauaka na a Tama-o-hoi, Rere-waitu, Toki-a-manga, Noho-o-waki, Ara-o-rahurahu, Manga-kino, he kino i patua ai a Wa-hoa, heoi ano ko Tatu-te-ata ko Tu-waka-iri-kawa mo aku ara. Nga poa ki roto, ko Hawa-iki, Raro-tonga, tunga o Te-arawa ka hiahia a Pou ki te waka mana ka tuaina ka hinga te rakau i a Tia, ko Oro, ko Maka, Rangitia, a Tangaroa, Tuhoro, Tama-te-kapua haua aua (ka) oti (te) tahu-tahu waho heanau-pou tahu (tane) o Te-arawa, i muri ko Waoa ta Pou-wani, ko Toroa, ko Wai-raka, ko Kuatu, ko Hinewai, Nga-iri-hanga, Wakaranga, Wa-taua, Matarae, ko Te-ao-tanga, ko Tara-wera, nga tangata o runga ko Tia, Koro, Maka, Tama-te-kapua, Rangitu, Tangaroa, Nga-toro-i-rangi, Rongo-pu-wao, Kouki, Maketu, mahi i te moana i Oko-mau, u a Pou-hani ki mai ratou “Ka mate te kumara rere whitu” tuia te maara a Tahu ka haere mai a Pou-rua-a-ho-waoa, Tahu-ao-to-iti, Roto-rua, Roto-kakahī, ka tae ki Wai-pao, ka wahia tika ma Tutehi-a-Waoa, a Pae-roa, tana roi ko Tu-te-kai-wara, ka tika i roto Reka-a-tahu, a Tekopihā-o-te-hika taua roi ko Paraharaha tika mai Pouwaru ko

Te-Rohe tona awa, ko Ropa-rua, ko te rohe ara tenei a Tamamate, a Matarae, na Rahunga-tu, a Tama-mate anake, ta Matarae ko Te-oo, tana ko

(6)

Tanganga, ko Te-Keru, Roku, Matatahi, Roku-tamaiti, ia Hine-manu, tenei tona whare Tauwhare-tieke ko Pau-ri, tana ara ta Hine-manu ko Pau-uri-a-rake-ora, Roi, Wai-papa, Poko-(we)ekua, Paki-paki, Auwahi, tana ara ko Roko i tona tupuna iringa ko te Rari, Powhatu-popoia-makeke, Kai-rau-mate, Kaeaea-nui, Toromiro, Ware-ana, Tauware-pu-rakau, ka hoki ko Wao-wenua he whare kei te huinga, kei te Ahui-a-te-atua, Takapu-o-warua, Rakau-tahere, Tena-iwi, ko Weka-tahorahora, Piki-wahine, ko te Tii-toi-kawa, he oi pakuwa (kakuwha) na Temanu ko te Kahu, noho ia Mai-o, nana a Karika, ka noho ia Kumu ko Ruru-puku-tu-kai-rangi.

UPOKO X

E rere e te ao, e kume i runga ra,
Ko au ki raro nei, mihi wairua ai,
Waiho ra motu kia taria ake,
Ka tae nga tohu o te tau ka wehea.
Kei hua mai koutou e noho pononga ana tenei
Kua wharangi aku rongo kaia i huia e koro
Te tihi ki Whakatara i ai rawa he korero
Te runanga taua, nau na e Tu-iri
Tu ana i te ia o Aro-whena i raro.
Kia a koe e Nini kia whakarikauia
Te piau tawhiti, na i e.

Ko te waiata a Tiaia.

(1)

KO NGA-TORO-I-RANGI RATOU KO KUKU, KO HOATA (NGA-TI-RUA-KA)

No te taenga mai o Nga-toro-i-rangi i runga i a Te-arawa i Hawa-iki, ka noho aia i Make-tu raua ko tana ropa ko Nga-uru-hoe.

Ka noho nei ratou i reira, ka mea a Nga-toro-i-rangi kia haere raua ko Nga-uru-hoe, kia kite i te ahua o te tuawhenua. Ka haere raua a ka tae ki Tau-whare ka piki a Nga-toro-i-rangi ki runga ki taua maunga a ka eke ka titiro ki te nui o te whenua a ka heke ki raro, ka haere aia i te akau o te moana i Tau-po, a ka whiua tana tokotoko ki taua moana, a tupu tonu ake taua tokotoko hei rakau totara, a e tupu mai nei ano i enei ra (1854), kei raro kei te wai e tu ana, e kitea atu ano e te tangata aua haere kia kite. A ka haere tonu ano aia i te akau o taua moana, a ka ruperupe aia i tana kakahu a ka taka nga hukahuka ki taua moana, a tupu tonu ake aua hukahuka hei ika inanga ki taua moana, a koia ra te take o te inanga i noho ai i Tau-po.

Ko Tia koa te tangata tuatahi kua tae ki Tau-po, a nana i kii he ingoa mo taua moana ko “Tau-po-a-tia”, no muri i aia a Nga-toro-i-rangi i tae ai ki reira, a ka kitea a Nga-toro-i-rangi i nga tohu o te taenga o Tia ki Tau-po otira te mea mahi maminga e Nga-toro-i-rangi tana taenga ki Tau-po kia kiia ai koia o raua ko Tia te tangata kua tae matamua ki Tau-po. Ka tae a Nga-toro-i-rangi ki te rakau kaikowau hei pou mo tana tuahu, kia kiia ai he roa noa atu te tua o tana tuahu i tu ai i reira whai hoki he mamata noa atu aia a Nga-toro-i-rangi i karakia ai ki taua tuahu. A ka haere a Nga-

(2)

toro-i-rangi ka ahu ki Po-utu, a kei reira ano te takahanga o tana waewae i te toka, ko te ahua o tana rekereke me ana matikara e rima te mau tonu nei a taea noatia enei ra. Ka tu aia ka haere ki Tonga-riro, a ka piki aia i taua maunga, kia pai ai tana titiro i te nuku o te whenua, a ka pa ka ngau i aia te huka me te maeke i reira a ka wiri aia i te matao. Ko tana tihe ara ko tana kakahu he mono (monowai) te taru i hanga ai, ara mo nga rau o te mono taua kahu i whatua ai. Tenei mea te rakau mono, ko te matua ia o nga rakau katoa, a ki te mea ka whaia taua rakau hei wahia a ka tahuna ki te ahi, hei tahu kai, penei ka ua, ara ka awha te rangi, a i pokia tana tihe e te hukarere, a ruiruia ai eia taua kahu kia horo ai taua hukarere, koira ra te take mai o taua rakau nei o te mono i tupu nei ai i Tau-po. Ka mate ra a Nga-toro-i-rangi i te ngaunga a te huka, ka pa tana reo ka parare ki ana tuahine i Whaka-ari, kua u mai hoki aua wahine ki reira i te wahi o te kanga a Manaia mo Nga-toro-i-rangi, he mea karanga e Nga-toro-i-rangi kia maua atu he ahi i reira mana ki runga ki Tonga-riro, a ka rongo raua i tana reo ka maua atu e raua i te ahi tapu a raua i mau mai ai i Hawa-iki, i a raua tia i nga taniwha nei i a Pupu raua ko te Hoata, he mea hou haere atu e aua atua taniwha i raro i te whenua, a puea rawa ake i te toitoi o Tonga-riro, tae atu raua me te ahi, ora iti kua mate a Nga-toro-i-rangi maori ano kia tae atu raua i te wa o raua i tae atu ai, nei roa kau iho kua hemo atu aia i

(3)

te mate rawa atu ki te po, a ko tana tia kua mate, kua hemo atu ki te mate rawa atu ki te po, a no tana matenga nei i kiia ai te ingoa o te rua i pupu ake ai te ahi ki te ingoa o taua tia ko Nga-uru-hoe, te ingoa o taua ahi, a e ka tonu mai ana i waho i Whaka-ari ra ano a Tonga-riro atu ana.

Te take i puta ai te kanga a Manaia ki a Nga-toro-i-rangi i Hawa-iki, he mea koa i mangungu nga hangi o aua wahine o Kuku raua ko Hoata, ara nga tuahine o Nga-toro-i-rangi, koia nga kupu o te kanga ona ki tana taokete i penei ai “I tapu i nga iwi o ta korua tungane nga wahie o waenga tahora ara nga takihi o Nga-toro-i-rangi, apopo nga kiri o ta korua tungane hihi ana i nga kowhatu o Wai-korora, ara i Tu-ai-korora.” A te tahi ara o nga kupu o te kanga o Manaia e ki ana, koia nei nga kupu o taua kanga “I tapu nga kowhatu o Wai-koro-ariki i te tahunga i ta korua tungane? i mangungu ai nga hangi tapu kai mo taku purenga?, penei rawa ake apopo hihi ana te kiri o ta korua tungane i nga kowhatu o Tu-ai-korora-ariki.”

Ka hui te hui ki te kai i te hakari mo te purenga o te mahunga o Manaia, a kihai i maoa te kai o nga hangi o nga wahine a Manaia, ara o nga tuahine o Nga-toro-i-rangi, koia a Manaia i reri ai, he aitua hoki mona aua kai mata, a i puta ai tana kanga ki a raua, a i rongo katoa ano hoki taua menenga ki tana kanga, a ka pouri aua wahine mo taua kanga a ka tangi raua i te whakama, a ka tu ka mahi raua ki te karakia, ki te hapai i a raua mea tapu kia kore ai raua e mate i te kanga o Manaia, a ka mutu a raua karakia, ka oma raua, a ka eke raua i te

(4)

waka nei i a Te-rewarewa, otira ko te tahi korero ano e ki ana i eke raua i te waka nei i a Te-huruhuru-o-te-manu, a ko te tahi korero ano e ki ana ko Haunga-roa, ko Kiwi te ingoa o aua wahine a Manaia, a na te atua raua i mau mai i Hawa-iki, ki Ao-tea-roa nei na nga atua nei na Rongo-mai, na te Iho-o-te-rangi, a ko aua atua ra a raua wake i eke mai ai a i u mai raua ki te moutere nei ki Whaka-ari, a tae kau mai ano raua ki reira, ka rongo atu raua i te reo o ta raua tungane e parare mai ana i Tonga-riro i te mate ona i te ngaunga a te huka, a tukua atu ra

e raua te ahi ma Nga-toro-i-rangi kia maua atu e a raua tia ki aia, a no muri iho raua i haere atu ai ano kia kite i ta raua tungane; a he mea tahu ta raua ahi tapu i mau mai ai i Hawaiki, he mea tahu kia ka tuturu i te moutere i Whaka-ari, a waiho iho e raua kia ka ano i reira, a ka whiti atu raua ki te tuawhenua, he mea mau ano e a raua atua, ka haere raua ki te tuawhenua, a ka tae raua ki Kainga-roa, a ka kaa he ahi ma raua i reira, a ka noho raua ka kai, he roa noa atu no ta raua wa i kai ai koia te ingoa o taua wahi i tapa ai ko “Kainga-roa-a-haunga-roa”.

A ka haere raua ki Tau-whara, a ka ka ano he ahi ma raua ki reira, ka haere ano raua a Toka-anu, a ka ka ano he ahi ma raua i reira, a ka piki raua ki runga ki Tonga-riro, a ka kaa ano he ahi ma raua ki reira, mo to raua tungane i kainga ra e te huka ki reira, otira kua pahure mai a Nga-toro-i-rangi i reira, kua hoki iho ki Maketu, a ka hoki iho ano hoki

(5)

raua, a ka ma Wai-kato to raua ara, a ka ka ano he ahi ma raua i Hipapa-tua, a ki Orakei-korako, ki Tihi-o-ruru, a i Roto-mahana, a ka kaa ano he ahi ma raua i Waka-rewarewa, i O-hine-mutu, a ka mutu ta raua tahutahu haere i te ahi ma raua, ka haere raua ki Maketu kia kite i ta raua tungane, a ka tae raua ki te kainga i Maketu ka haere raua ki te marae a ka eke raua ki te tuaha, a ka noho raua ka karakia i reira, i te ata ka haere atu a Nga-toro-i-rangi ki taua tuahu karakia ai, ka kite aia i ana tuahine i reira, a ka oho atu aia ka mea “Ko korua tena?”

Ka mea mai raua “Ae, he rapu mai ta maua i a koe.”

Ka mea atu aia “He haere aha, mai ta korua?”

Ka mea mai raua, “He kanga na to taokete na Manaia i a koe, kia taona koe ki nga kowhatu o Tu-ai-korora.”

Ka ki atu aia “He aha te take?”

Ka mea atu raua “He umu kai mata.”

Ka mea atu a Nga-toro-i-rangi “Kati ra, waiho mana nga kowhatu, kei tao i aia i Maikuku-tea i Maketu.” Ka mutu a ratou korero, ka karakia ano ratou i te tuahu, a ka keria te totara hei waka, ko te rakau toitu tonu, he rakau takoto i te

repo, ko nga manga ano ki te rakau mau ai, kahore he riu a waka he rakau wao nui tonu a Tane, a ko te ingoa o taua rakau tuawaka nei ko Totara-karia, a ka eke te hokowhitu topu nei ki taua waka ara ki nga manga noho ai, a na te mana o nga karakia a Nga-toro-i-rangi i maanu pai ai ara i rerea ai taua rakau ki runga maanu pai ai, i u pai ai ki Hawa-iki i te

(6)

po, a haere tonu te hunga i te waka nei ki te marae o Manaia, a ka takoto te tini nei i nga tuahu, a ka mea atu a Nga-toro-i-rangi ki tana ope kia motokia a ratou ihu e ratou ano, ka panipani ai te toto ki o ratou tinana kia kiia ai e te tangata whenua he mau patu rawa ano ki te patu parekura, a na reira i kiia ai tenei matenga tangata ko te “Thu-motomotokia”. A ka eke a Nga-toro-i-rangi ki runga ki te tuahu a Manaia, a takoto ana aia i reira, ano he mea patu rawa ano e te atua.

I te ata ka oho ake a Manaia i te moe ka haere atu aia ki tana marae, i tawhiti ano aia ka kite atu i te tangata e takoto mai ana kua mate, a ka titiro hoki aia ki tana tuahu, ko Nga-toro-i-rangi e takoto ana i reira, ano he ika hapainga ma tana atua, ka hoki aia a Manaia ki tana iwi, ka karanga atu aia ki a ratou ka mea “Haere mai kia kite i te mana o aku karakia ki a Nga-toro-i-rangi, kua mate te hapainga, a kua takoto ki te marae o te tuahu, keria he umu hei tao i a tatou hoa riri, i patua nei e to tatou atua,” i hewa a Manaia a i mea aia “He mahi na taku atua, kia hohoro te tahu o te hangi, me tahu ki nga kowhatu o Tu-ai-korora, a nau na taku hoa riri te ki, me tae au ki nga kowhatu-o-maikuku-tea, ae ko koe ka tanua akuanei.” A e karakia ana a Nga-toro-i-rangi i ana karakia i te tuahu, me te keri te iwi o Manaia i nga hangi hei tao i te iwi o Nga-toro-i-rangi, mutu kau ano tana karakia, ka whakatika a Nga-toro-i-rangi me tana karanga ki tana iwi, “Whakatika, whiua te patu.” Ka oho te iwi, a kotahi ma

(7)

wha o tana iwi i patu i te iwi o Manaia, a ka whati te iwi o Manaia ka rere i te wehi o tera e patu ra i a ratou, a ka rere ano hoki a Manaia, a kihai aia i mau, i ora atu aia i te patu o ana hoa riri, ko tana iwi ia i hinga te nuinga o ratou i te patu a te iwi

o Nga-toro-i-rangi, a kotahi mano topu o taua iwi i mate i te patu a te kotahi ma wha topu a Nga-toro-i-rangi, a ka taupokia ano hoki te pa i Tawhiti-rahi, a ka taea taua pa a Manaia ma, a ko te ingoa o taua parekura ko “Ihu-motomotokia”, a mutu kau ano te patu ka eke ano a Nga-toro-i-rangi i ta ratou waka ka hoki ki Maketu.

Ka noho atu nei a Manaia ma, ka tu a Manaia ka haere ki te tutu taua mana hei tiki hei patu i a Nga-toro-i-rangi, a he pio te ope a Manaia hei patu i tana hoa riri, a ka eke te ope nei i a ratou waka, a ka rere me te karakia haere i te moana me te titiro ki nga whetu o te rangi kia tika ai te rere ki Maketu, a ka tae ratou ki Motiti, i reira rawa ano a Nga-toro-i-rangi me tana wahine e noho ana, a i reira ano hoki te tamahine o te tuahine a Nga-toro-i-rangi, a ka rere taua kotiro ka korero ki tana papa ka mea atu “E Nga-toro-i-rangi e puta ki waho kia kite i te tai o te moana.” Haere ana aia ki waho, a kua kapi katoa te mata o te tai i te waka o te ope o Hawa-iki. A ka tu a Nga-toro-i-rangi ka karanga atu ki a Manaia “Hei apopo taua ka parekura ai, kua he te ra, kua tata te too, kei waho ra maanu mai ai, tukua o punga i Taia, a kia

(8)

ao te ra taua ka kekeri ai.” Ka ae mai a Manaia, a ka ki atu ano a Nga-toro-i-rangi “E kore au e mate i te po, a kaua hoki koe e u mai i te po, i te mea hoki ka tu taua ka kekeri i te po e kore ano au e mate i a koe; kia ao te ra, ae, ma kona pea au te taea ai e koe.” A ka ae atu ano hoki a Manaia ki aua kupu ano a te kaumatua ra, a ka hoea nga waka e te iwi ki waho ki te moana tau ai, a ka moe te iwi ra, a ka hoki a Nga-toro-i-rangi ki roto ki tana whare, a ka tu raua ko tana wahine ka karakia i a raua karakia, ko te tane ki te karakia i nga karakia mo te tama tane, ki nga mano i runga, a ko te wahine ki te karakia i nga karakia ruwahine ki nga mano i raro, a ka tu te wahine ra ka mau ki tana taura tapu ka here taua taura ki te matapihi o te whare, a ka karakia aia i ana karakia tapu katoa ki nga uri o te hapu a Tai-a-pawa, hei ami i nga hau katoa o taua tini atua ki te moana, a ka puta aua hau a te whanau a Tai-a-pawa, a ka pa ka pupuhi ki te moana, a tutu ana te heihei o te moana, a na aua karakia i

ami mai nga hau o Punga-were i taua po, a na aua hau i mate ai nga waka o te iwi o Manaia, a i mate ai ano hoki te iwi katoa o Manaia, a kitea te tangata kotahi o taua ope i rere, mate katoa.

I te ata ka puta a Nga-toro-i-rangi ki te toro i a Manaia, a ka kite aia i te pakarukaru waka e takoto ana i te akau o te moana, kapi katoa te taitua i te iwi me nga waka o Manaia, e takoto pakaru ana, a ko nga moko o te tuna, ara o te pokowhiwhi anake o Manaia i kitea, kua pau

(9)

pea i te ika te rahinga o nga tinana o taua iwi, koia ano i tika ai nga kupu i te waiata a Pehi i waiata ai i kii nei:

“Mau ano Muru-tohangā
I mate ai te
Mano a Manaia”

A ka puta i a Nga-toro-i-rangi te pepeha nei mo Manaia:

“Nau te ki, ko au e taona e koe ki nga kowhatu o Wai-korora-ariki,
ko tenei ka taona nei koe ki nga kowhatu o Maikuku-tea.”

A noho ana te kaumatua nei, me tana wahine i Motiti, a ka tae ki ta raua ra i pai ai ka turia te ahi, a na te paoa o te ahi ka whanake ki te rangi ka kitea mai e te iwi i Maketu, a ka hoe atu era kia kite i ta ratou ariki, he mea hoki ko tena mata tohu tena mo te taua, mo te mate, mo te rongo kino, mo te aitua, he ahi tahu ai ki nga keokeonga o nga maunga, a ka kanoti ai, a ka tuku ai ano kia pupu te paoa, kei hewa nga iwi ki te ahi ka noa he ahi tohu kupu atu ki aua iwi. A ka rewa atu te ope o te iwi i Maketu, a ka hoe ki taua moutere, tae atu ka kite ratou i te mate o Manaia, a ka koa te iwi ki te mate o Manaia mo tana kanga ki a Nga-toro-i-rangi.

UPOKO XI

Tira haere roa ki te tonga,
Kia marama tahi atu,
Kia marama tahi mai,
Hoki rawa mai koe,
Kua rua tangataha.
Kei mau mai koe,
Kei te Kopeo;
Ka toihī waewae o Kewa,
Kei te Kiekie;
Kei te kainga,
I a Kai-taruru.
Ki tera wehenga,
O Nga-ti-hine-hau,
Ki Wai-ariki,
Whakawai ai.

He waiata na Nga-i-tahu.

(1)

TE WAKA NEI A TE-ARAWA (NGA-TI-HAU)

Na nehe noa atu te korero mo te waka nei mo Te-arawa, e ki ana nga kaumataua ona mata he rakau kotahi te rakau i haua ai etahi o nga waka i rere mai ra i Hawa-iki, a rere mai ai ki enei motu, he kotahi te rakau, he nui ke ona peka, a he mea hahau a Te-arawa i te tahi o aua peka, hei waka e eke mai ai a Hou, a Hei, a Tia me Tama-te-kapua.

Te take o aua tangata nei i mea ai kia rere mai ratou i Hawa-iki, he kino na ratou ki te keia i te poporo a Ue-nuku, a he kai na te kuri a Tama-te-kapua i nga kai popoa a Ue-nuku, a na Ue-nuku i patu te kuri a Tama-te-kapua a kainga ana, a ka tu aua iwi ka papatu, a ka rere mai nei a Tama-te-kapua ma i te waka nei i a Te-arawa. A ka rere mai nei ratou i te moana, a ka pouri te kai hoe o te waka i te kore tohunga o ta ratou waka hei

karakia mo te waka kia tika ai te rere o te waka, me te karakia kia kai noa ai ratou i te kai maoa i te waka, a kia aio ai ano hoki te moana, a kia kore e pa te hau kino ki a ratou, a ka runanga ratou, a ka mea me hoki ratou ki Hawa-iki ki te tiki i a Nga-toro-i-rangi raua ko tana wahine hei karakia i a Te-arawa, a ko te wahine hei karakia i te karakia ru-wahine mo te waka nei mo Te-arawa.

Ko Nga-toro-i-rangi te tohunga o Tai-nui, a kua tata hoki te rere mai o

(2)

Tai-nui, na reira a Nga-toro-i-rangi i riro ai i te mahi nukarau a te iwi i eke nei i a Te-arawa, a te hianga a Tama-te-kapua ma koia nei, he mea tiki e etahi o te iwi o Te-arawa, he mea tono ki a Nga-toro-i-rangi kia haere aia ki te karakia i te waka i a Te-arawa, kia mutu ai te mana o taua waka ra ka hoki atu ai a Nga-toro-i-rangi ki a Tai-nui. A ka haere a Nga-toro-i-rangi, a ka karakia i a Te-arawa, a i eke aia ki taua waka karakia ai, a e karakia ana aia i raro i te riu o te waka e toko ana te iwi o te waka nei i a Te-arawa ki waho ki te moana tere ai, a ka po te ra ka hutia nga rewa o Te-arawa a ka rere te waka nei i te moana, puta rawa ake a Nga-toro-i-rangi i te ata kua ngaro te pae o te whenua, a ka pouri a Nga-toro-i-rangi, a kihai i roa ka moea tana wahine e Tama-te-kapua, a ka riri a Nga-toro-i-rangi a ka tukua eia te waka ra a Te-arawa kia paremo i te moana a na te iwi o te waka i tangi ki aia, koia i karakiatia ai ano eia kia hoki ake te waka ra i te korokoro o te parata, a ka ora ano te waka ra me te iwi i te waka.

A ka rere mai te waka nei a ka u ki Whanga-paraoa i waho ake o Tiritiri-matangi, a ka kite a Tai-ninihi i uta, a ka koa aia ki te pua o te hutu-kawa o uta ka whiu tana kura i mau mai ai i Hawa-iki ki te wai, a ka paea tana kura ki te one o te taku tai, a ka kitea e

(3)

Ma-hina, a ka tonoa taua kura e Tau-ninihi kia homai ano ki aia, kihai i makere mai i a Ma-hina, a ka mea a Ma-hina i nga kupu nei, a waiho iho aua kupu hei whakatauki ma enei uri i tenei whakapapanga:

“Te kura pae a Ma-hina”

A ka haere a Tau-ninihi ki uta ki te tiki i nga kura o uta, tae rawa atu ara he pua rakau, he mea hanga whiwhinga noa, e hara i te kura pera me ana i whiu ai ki te wai, i te kura manu nei a te amo-kura.

Kia korero ake ano ahau i te mate mo te waka nei mo Te-arawa i te moenga a Tama-te-kapua i te wahine a Nga-toro-i-rangi.

Ka rere nei te waka nei i te moana a ka moea taua wahine e Tama-te-kapua a ka whaakina tana he e te wahine ra ki tana tane, a ka riri a Nga-toro-i-rangi a ka karakia aia kia heke te waka nei ki te moana, kia mate ai a Tama-te-kapua, a ka karakia aia ka mea:

Uruhia te papu
Na te Rongo-mai-mua
Na te Rongo-mai-hiti
Te whakarangona atu
Nga-toro-kai-uka.
Ki te pou mua,
Ki te pou roto,
Ki te pou waho.
Eke, eke, eke iho
I runga i ou hara
Takiri hara o Te-arawa,
Ko te aranga tonu
Nga-hu o te parata

(4)

Eke, eke, eke,
Tanga-roa eke,
Panuku e, hui e,
Taiki e, eke, eke.

He mea hoki koa i te wa i riri ai a Nga-toro-i-rangi a i tukua ai eia te waka ra kia paremo i te moana, ara kia heke ki te korokoro o te parata, he mea hoki koa ko te rere o te moana te korokoro o taua atua, a ka tangi te iwi o te waka nei o Te-arawa, a ka karanga ratou ki a Nga-toro-i-rangi ka mea, “E Nga-toro e, ka taka te urunga o Kea-roa o to wahine,” i te mea i tupou te waka nei a Te-arawa ki te moana, a taka ana te urunga o te moenga o te mahunga o Kea-roa i te tupou o te waka ki te mate, a na reira a Nga-toro-i-rangi i karakia ai i tana karaka, i hoki ake ai te waka ki te ora. A ka rere mai ra a

ka u a Te-arawa ki Whanga-paraoa, a ka rere te waka nei a ka u ki Ao-tea, a ka rere ano, ka ahu ki roto ki Hau-raki, a ka hoki ano ka ahu ki Moe-hau, a ka rere ki Ahu-ahu ki te moutere a ka u ki taua motu ki Repanga a ka tukua e Nga-toro-i-rangi ana manu ki taua moutere, he mokai aua manu ra nana. A ko Takere-to te ingoa o te tahi o aua manu ko te tane ia, a ko Mumu-hau te tahi ko te uha ia, a ka rere atu te waka ra i Repanga a ka u ki Katikati ki te Ranga-a-tai-kehu, a rokohanga atu e te iwi i Te-arawa nei ko etahi o te iwi i eke mai i a Tai-nui, e noho ana i reira, i mea hoki ratou i rere mai ano ratou i Hawa-iki, a

(5)

u mai ai ano ratou ki Whanga-paraoa, a rere ai a Tai-nui ki Katikati, a i te iwi o Tai-nui a Tauranga whenua, a ko Mata-atua i rere mai ano i Hawa-iki, a u atu ai taua waka ki Whakatane ki te whenua o te tamahine a Toroa, i tu whaka-tane ra i aia i te one o te akau i waho ake o te wahapu o taua awa ra o Whaka-tane.

Ko Rau-mati ma te iwi o Tai-nui i noho nei i Tauranga, a ka rere a Te-arawa atu ano i Te-ranga-a-tai-kehu, a ka u ki Maunga-nui, ki te kumore e tu i te taha ki te auru o Tauranga, i te one o te akau e ahu atu ai ki Maketu, a ka tae a Te-arawa ki Maunga-nui, ka taunaha taua wahi e Tu-taua-roa, te tahi o te iwi o Te-arawa mana taua whenua, a noho ana ratou ko tana whanau i reira. Ao ake a ka rere ano a Te-arawa, a moe rawa atu i Wairaka, a ao ake ano ka u ratou ki Maketu, a ka toia a Te-arawa ki uta oti atu ai, a tukua ana nga punga a Te-arawa ki roto ki te awa o Maketu takoto ai. Ko Toka-parore te ingoa o te tahi o aua punga, a ko te punga ia o te ihu o Te-arawa, a ko Tu-te-rangi-haruru te ingoa o te tahi o aua punga, ko to te whakarei ia.

A ka noho a Nga-toro-i-rangi i uta, ahakoa tae mai nei tana waka a Tai-nui me ona tangata kihai aia i noho i a Rau-mati ma i Tauranga, hei haumi mo nga uri o te hunga i eke mai i a Tai-nui, a noho ke ana aia i Maketu, a ka noho ano hoki a Tama-te-kapua i reira, me Hei, me

(6)

Tia, me Wai-taha-nui, ara te tama a Hei, me Tapu-ika-nui-a-tia te tama a Tia, i noho katoa ratou i reira i te wa i oroko u ai a Te-arawa ki reira, a toia ai taua waka ra ki reira wharau ai.

A ka noho a Rau-mati ma i Tauranga, a ka rongo aia kua toia a Te-arawa ki uta i Maketu, ka haere atu ratou ko tana hapu a tahuna ana a Te-arawa ki te ahi a ka wera te waka ra, a ka mohio a Ha-tu-patu ki te wera o Te-arawa, ka tu aia ka karakia kia maia ai aia te taua rapu utu mo Te-arawa, a ka karakia aia ka mea:

Ka whakamaroro ki tai a te moana,
E ta taua rangi
E ta taua rangi, tuia ake,
Roi e, Pioi e,
Ko te mata i tuia,
Ko te mata i wharaua,
E ta taua rangi,
Ha-nui, Ha-roa,
Ha-tu-patu ko Karika,
Ka whakamaroro ki tai o te moana,
E ta taua rangi
E ta taua rangi, tuia ake.

A ka haere te taua a Ha-tu-patu i te akau atu ano i Maketu a ka ahu ki Maunga-nui, a ka rokohanga a Rau-mati ma i reira, a ka tu ka papatu a ka mate a Rau-mati i a Ha-tu-patu i te wahapu o Tauranga, a ka tu i a Ha-tu-patu te pou mo Rau-mati i te wahi i hinga ai a Rau-mati, a ka tapa te ingoa o taua wahi ko Panepane, no te mea i whakairia te upoko, ara te pane o Rau-mati ki taua pou, a ka

(7)

hoki a Ha-tu-patu ki Maketu, a e haere atu ana ano aia i te akau me te piri haere atu i nga hau o nga tupapaku o te parekura, a ka puta nga kaumatau o te pa ki waho ki te one powhiri atu ai i te taua e hoki mai ra, a ka parare te waha ki te karakia ka mea:

Hara mai i hea
Teretere nui no Tu?

Ka oho ake te taua e haere mai a ka karakia mai ano ka mea:

Hara mai i te kimianga
Hara mai i te hahanga
Teretere nui no Tu.

Ka oho ano nga kaumataua o te iwi o te pa e tu mai ra ka mea:

Hara mai i te rapanga
Tere, tere nui no Tu?

Ka oho mai te taua ka mea:

Tu-whiwhia, Tu-rawea
Tu marie oi.

Ka oho atu ano nga korohēke ra ka mea:

Kei te marie nui
O a Rangi-nui
E tu nei?

Ka oho te taua ka mea:

Ka whiwhi ka rawe,
Ka mahaki, ka angia
Teretere, teretere,
Nui no Tu.

A ka haere tonu atu te taua ra, a ka tae ki te wai ka karakia a ka ruku i te awa, a ka puea ake i te wai ka haere ratou ki te kainga a ka kai, ka noho, a ao ake ka mea, ka haere ki a ratou mahi.

A ka noho etahi o te iwi o Te-arawa i Maketu, a ka haere etahi ki Roto-rua noho ai, a ka wawara atu etahi ki Tau-po, a ko (8)

etahi i taka haere a Whanga-nui atu ana, a hoe tonu atu etahi ki te Wai-pounamu, a tangata ke ano era ki te iwi i te Ika-a-Maui nei.

Ko te tama a Tapu-ika-nui-a-tia, ko Maka-hae i noho i Maketu, a i puta i aia nga uri a tae noa ki a Te-puku-atua, ki te papanga tua tekau ma ono o muri iho o te taenga mai o Te-arawa ki

Maketu nei, a wera ai i a Rau-mati, otira he nui noa atu nga iwi no ratou nga tupuna i eke mai nei i a Te-arawa; ina hoki ko Nga-i-te-rangi a me etahi iwi ano no ratou te tahi kawai i toro atu i a Te-arawa. Otira no runga i a Mata-atua te tahi o ratou take, i u hoki taua waka nei a Mata-atua ki Whaka-tane ki te whenua a Toroa, a ka noho te uri o taua waka i O-potiki, i te kainga e nohoia nei e Te-whakatohea, me nga iwi o Te-uri-wera i enei ra, a na aua iwi nei i tutetute haere nga iwi o Te-arawa i Maketu, i haere ai aua hapu a Te-arawa ki uta ki Roto-rua, a noho tahi ana aua Arawa o Maketu ki era Arawa o Roto-rua. A ka okea ano e aua Arawa o Roto-rua, a ka hoki mai ano ratou ki Maketu ano noho ai, a whakaekaea noatia ratou e Wai-kato, a e Nga-i-te-rangi; kihai a Te-arawa i panuku i Maketu, a ka hui ano aua iwi nei a Wai-kato me Nga-i-te-rangi, a whakaekaea ana te pa i te Tumu, a taea ana, a ka whati ano a Te-arawa ki tona whanga i Roto-rua, a noho tonu iho a Nga-i-te-rangi i Maketu, a e noho nei ano i reira i enei ra.

Ka hoki ra a Te-arawa ki Roto-rua a

(9)

i ona wa i oke ai taua iwi ki te haere, ka tere etahi o ratou ki Hau-raki, otira kua noho noa mai nga uri o era i eke mai i a Tai-nui i aua kainga, i rere hoki a Tai-nui i roto i Hau-raki, a ka tae ki roto ki Tamaki, ka toia te waka ra a Tai-nui i O-tahuhu, a ka marere ki Manuka, a ka puta i te wahapu o taua awa ka rere i te tuauru o te akau, ka ahu ki Kawhia, a ka toia a Tai-nui ki uta, a noho ana te iwi me te waka i reira.

Te iwi o te waka nei ko Tai-nui te ingoa i enei ra, a nga tino ariki o taua waka nei i rere mai ai i Hawa-iki ko Hotu-roa, ko Hotu-ope, ko Hotu-mata-pu, me a ratou tuahine me Whakaotirangi raua ko Marama, a na aua wahine nei i mau mai te kumara me te taro, me te hue, ki enei motu.

Na Tai-nui nga iwi o Wai-kato, me Kawhia, me Ao-tea, me Manuka, me etahi ano hoki o Hau-raki, i te mea na nga tama toko toru a Maru-tuahu aua iwi i Hau-raki, a ko Nga-ti-toa, me Nga-ti-raukawa ano hoki no taua waka ra ano, no Tai-nui. A ko etahi o te iwi ra o Nga-ti-kahu-ngunu no Tai-nui, he mea puta i nga wahine o Tai-nui i moea e nga uri o Kahu-ngunu, otira no te

Au-pouri a Kahu-ngunu no nga whenua a Nga-puhi e noho nei i haere mai hoki aia a Kahu-ngunu i reira, a tae mai ai ki Turanganui a ko etahi o Te-arawa i moe i nga wahine o Tai-nui, a kotahi ai te take mai o aua waka ki te take tupuna mai.

U P O K O X I I

Aue, e poipoi noa ana taua,
I te ra roa o te waru.
Me aha iho koe?
He tapu tawhito iho,
He kauhou (kauhau)
Ariki na o tupuna,
I hoea mai ai
Te Arawa i tawahi
Whiti mai ki konei
E kore to tupuna
e haere i te rangi ra,
Kei rere te ata
Ki muri nei.
Na Tau-hu nga ki nei:
Me huahua taua
Ki te wai kohua (kohue)
Kia oma ai a Whiro
Kia waiho ai te Ao-tu-roa
Mo taua e, i.
To kiri rangatira,
To whakatupu pai,
He matamata kahu-rangi tena ka riro
I te riri nui
Nau e te atua,
Hei kohurehure
Tu ana ko nga kohi anake,
Ka horo nga kiko i
Ko te tohu o te mate, na, i

He tangi na te whaea mo tana tamaiti i mate, a noho tangi ai ki tana potiki e takoto ana i tana aroaro.

(14X)(1)

KA RERE MAI A TE-ARAWA I TE MOANA
A KA U MAI KI ENEI MOTU
(NGA-I-TE-RANGI)

He whawhai te take i rere mai ai a Te-arawa i Hawa-iki. E mea ana te kupu a etahi kaumatua, he rakau nui ano te rakau i

haua ai a Te-arawa, otira he manga (peka) te rakau i hanga ai taua waka nei a Te-arawa.

Nga ariki na ratou taua waka nei, ko Hou, ko Hei, ko Tia, ko Tama-te-kapua; a ko ratou me a ratou hoa te iwi i eke mai i a Te-arawa.

Ka tae ki te wa e rere mai ai taua waka nei a Te-arawa, ka hui te iwi o te waka nei ka rapu i te tahi tohunga mo ta ratou waka, hei karakia i a ratou i te moana; ka kiia kia tikina a Nga-toro-i-rangi raua ko tana hoa ko Kea-roa, ko te tane hei karakia i te tikanga o nga karakia tai-tama-tane, ko te wahine hei karakia i nga karakia tai-tama-wahine, ara ki te tikanga o te ru-wahine.

E mea ana etahi iwi nei, no Tai-nui taua hunga nei, a i mea raua kia eke i ta raua waka i a Tai-nui, a he mea nukarau raua e Tama-te-kapua i riro mai ai raua i runga i Te-arawa.

Ka riro mai nei a Nga-toro-i-rangi raua ko tana wahine, ka rere tonu mai a Te-arawa a ka u mai ratou ki Whanga-paraoa, a ka maka e Tai-ninihi te kura e mau ana i tana mahunga; i whiua ai tana kura eia, i kite atu aia i te

(2)

puaka o te pohutu-kawa e ngangana mai ana i uta, a ka tere te kura a taua maia nei, a ka paea ki te one, a ka kitea e Mahina, a na reira te whakatauki nei “Te kura pae a Mahina” ara te kura i kitea e Mahina i te takutai o te moana.

Kua he noa mai te iwi i te waka nei i a Te-arawa, i te mea hoki, e rere mai ana ano ratou i te moana, a ki ano i u mai ki nga motu nei, ka moea a Kea-roa te wahine a Nga-toro-i-rangi e Tama-te-kapua, a ka tino riri rawa te tane, a ka karakiatia te waka nei a Te-arawa kia horomia e te moana, a ka ngaro taua waka i te korokoro o te parata, a ka aue te iwi o te waka ka karanga, ka mea “E Toro e, ka taka te urunga o Kea-roa.” Ka rongo aia a Nga-toro-i-rangi i te wiwi o taua hunga, ka aroha aia ki a ratou a ka karakia aia i tana karakia kia hoki ake ai a Te-arawa i roto i te korokoro o te parata. Koia nei nga kupu o tana karakia:

Unuhia te pou tapu,
Na te Rongo-mai-mua;
Na te Rongo-mai-hiti.

Te whakarangona atu,
Nga-toro kai uka,
Ki te pou mua,
Ki te pou roto,
Ki te pou waho,
Heke, heke;
Heke iho i runga i ou hara,
Takiri hara o te Arawa,
Ko te aranga tonu
Nga hu o te parata

(3)

Eke, eke, eke
Tanga-roa, eke;
Panuku, huia taikei
(Panuku, hui e, taiki e),
Eke, eke.

Na taua karakia nei i hoki ake ai te waka nei ki te ora ki te ao marama, a ka maana ano ka rere mai nei ki Whanga-paraoa, a ka rere ano a te motu i Ao-tea, a ka rere ano a Moe-hau, a ka rere ki roto ki Hau-raki, a ka rere atu i Hau-raki, ka rere ki Repanga i Ahuahu, ka tae ki reira ka tukua aua manu nei e Nga-toro-i-rangi kia rere ki uta ki taua motu noho ai, he manu mokai hoki aua manu nana, he mea mau mai eia i Hawa-iki, ko Takere-to te ingoa o te tahi, ko Mumu-hau te ingoa o te tahi. Ko te tane ko te uha. Ka hoe atu ratou i Ahuahu ka anga ki Katikati, a ka u ratou ki te tahi wahi o reira ki te Ranga-a-tai-kehu, a ka tau ta ratou waka ki reira, a ka kite ratou i nga tangata i eke mai i runga i a Tai-nui i reira; i rere mai hoki taua waka a Tai-nui i Hawa-iki, a u mai ki Whanga-paraoa, a i tau ki reira, ki te Ranga-a-tai-kehu na reira etahi o nga kaumatau i kii ai, ko Tai-nui te waka kua noho wene ona tangata i Tauranga. A ko te tahi waka ano i rere mai i Hawa-iki, a i u ki Whaka-tane ko Mata-atua te ingoa, a i riro i ona tangata nga whenua o reira.

Kia hokia ano nga korero mo Tai-nui. Ko Rau-mati te tino rangatira o taua waka nei o Tai-nui, a ko ratou ko tona hapu i mahue i ta ratou waka i a Tai-nui, ki Tauranga, a noho ai ratou ki Tauranga.

Ka rere atu a Te-arawa i te Ranga-a-tai-kehu ka whiti atu ki Maunga-nui, a ka tangohia taua wahi e Tu-taua-roa hei whenua mana, a noho ana aia

(4)

i reira. Ka rere ano a Te-arawa a ka u ki Wai-rakei, ka okioki ratou i reira, a ao ake ka rere ano te waka nei ka tae ki Maketu, a ka toia a Te-arawa ki uta, a tau tonu iho taua waka ra ki reira, a ka tukua nga punga a Te-arawa ki roto ki taua awa, he punga kowhatu aua punga, ko Toka-parore te ingoa o te tahi punga. Ko Tu-te-rangi-haruru te ingoa o te tahi o aua punga, ko Toka-parore te punga o te ihu, ko Tu-te-rangi-haruru te punga o te kei, ka toia nei a Te-arawa ki uta i Maketu, ko tona ottinga atu tenei o taua waka ki uta pae ai.

Ka noho a Nga-toro-i-rangi ki uta, me Tama-te-kapua, me Hei, me Tia, me Wai-taha-nui te tamaiti a Hei, me Tapu-ika-nui, (ki etahi ko Taipui(pua)-ka-nui tona ingoa), te tama a Tia.

Ka rongo a Rau-mati, kua toia te waka nei a Te-arawa ki uta tau ai ki Maketu, ka haere ratou ko tona nuinga ki reira, ki te tahu i taua waka kia pau i te ahi, ka haere nei a Rau-mati ki te tahu, a ka wera taua waka, heoi ka pau i te ahi.

Ka rongo te iwi me nga maatua, me nga tuakana a Ha-tu-patu, ki te wera o Te-arawa, ka tangi ki taua waka, a ka tu ka taki korero te matua a Ha-tu-patu, ka mea ki a Ha-nui, ki a Ha-roa, ki a Ka-rika “E te whanau penei ko nga ra tenei o taku ohinga, ko nga ra oku e taitamaiti ana ano, e kore e roa i au, ka ea te utu mo ta koutou matua-waka mo Te-arawa.” Ka rongo a Ha-tu-patu ki aua kupu, ka mea puku aia mana rawa e patu a Rau-mati hei utu mo Te-arawa, ka haere aia me ana hoa, ka tae ki Maketu, ka tata atu aia ki te wahi i noho

(5)

ai a Rau-mati, a ka tuteia a Rau-mati, a ka mohiotia te puni ka mau a Ha-tu-patu ki tana whitiki taua, me tona maro whero, ka whakahua i tana karakia mo te whawhenga o tana maro; ka karakia aia ka mea:

Homai taku tatua,
Kia whawhea.
Homai taku tu,
Kia hurua.
Homai taku maro,
Kia rawea.
He maro riri, te maro.
He maro nguha, te maro.

He maro kai taua.
Ko te maro, o Tu.
Ko taku maro e Tu.
Tu-nuku,
Tu-rangi,
Tu-papa,
Tu-kerekere,
Ko taku maro.
Tu, ka riri,
Tu, ka nguha,
Tu-mata-uenga
Tu-taweke
Tu-whakamoana-ariki.
Ko taku maro,
Ko te maro o Tu.
Tu-kai-taua
Tu-kai-tangata.
Homai taku maro,
Kia hurua.
Kia maro-hia.
Ko te maro o Tu.
Tu-ka-korikori.

(6)

Tu-ka-mahuta.
Tu-ka-haere.
Tu-ka-maranga.
Ka maranga i te ata,
I te ata ka whanake,
I te ata o tenei riri
I te ata o tenei patu
I te ata o nga pa
I te ata o nga tohunga
I te ata o tenei tama
Oku o tenei tauira

Ka mutu te karakia mo tana maro, ka tahi ka karakia i te kii
mo tana maipi ara mo tana tai-aha mo tana hani, ka mau aia ki
tana maipi ka whakahua i nga kupu ka mea:

E i tena te rakau ka hoa,
Ko te rakau na wai?
Ko te rakau na hapai,
Ko te rakau na wai?
Ko te rakau na Toa.
Ko te rakau na Tu,
Tu ka riri,
Tu ka nguha,
Na koutou, na nga pu.
Na nga atua.
Na nga tohunga.
Na nga Kaupapa.

Na nga atua-kiato,
I homai ki au,
Ki tenei tama,
Ki tenei tauira.

Ka karanga aia ki nga atua o te po, me o te ao ka mea:

E, koro ma e:

(7)

Tukua mai ki tenei rakau,
Kia ripiripia,
Kia haehaea,
He ika, ka ripiripia,
He ika, ka haehaea;
He ika, ka hinga noa mai,
Ki te mata o tenei rakau.
Tuku tonu,
Heke tonu,
Te ika, ki te po.
Tuku tonu
Heke tonu,
Te ika ki te Reinga.
Na runga atu au,
Na raro mai koe,
Ko nga huruhuru o taku tinana
Me tupu ki runga,
Ki to pane.
Ko to pane te homai,
Ki au.
Ki au
Ki tenei tama,
Mo tenei tohunga,
Mo tenei tauira.

A ka huakina a Rau-mati, a ka tu ka papatu, a ka mate a Rau-mati i a Ha-tu-patu, ka mau a Ha-tu-patu ki te upoko o Rau-mati ka hoki aia ki Roto-rua, tae atu ka tu te tahi o nga hoa a Ha-tu-patu ka pioi i tana pioi, ko taua pioioi koia nei ona kupu:

Ka whakamaroro ki tai o te moana

Ka oho ana hoa ka mea:

E ta taua rangi

Ka oho ano te hoa a Ha-tu-patu ka mea:

E ta taua rangi tuia ake

(9)

(Note in text that page 9 to follow page 7)

Ka oho te nuinga:

Pioi e, pioi e

Ka oho te tangata ra:

Ko te mata i tuia

Ka oho te iwi ka mea:

Ko te mata i wharaua

Ka oho te tangata ra:

E ta taua rangi

Ka oho te iwi ka mea:

Ha-nui, Ha-roa, ko Ka-rika
Ka whakamaroro ki tai o te moana

Ka oho te tangata ra:

E ta taua rangi

Ka oho te iwi ra:

E ta taua rangi, tuia ake.

E pioi haere atu ana a Ha-tu-patu ma ki te kainga, me te whakarongo mai te iwi i te kainga.

Mutu kau ano te pioi ra ka whakatika mai te matua taane a Ha-tu-patu ka whiua ana kakahu ki tahaki; ka rere aia ki roto ki te wai o Roto-rua, a ka tae aia ki te wai ka powhiri ana ringaringa ka parare te karakia ka mea:

Hara mai i uta, hara mai i tai;
Teretere nui no Tu.
Hara mai i te kimihanga
Hara mai i te hahaunga
Hara mai i te rapanga (rapunga)

Teretere nui no Tu.
Tu whiwhia, Tu rawea, Tu marie, o-i.
Kei te marie nui o te rangi nui e tu nei,
Ka whiwhi, ka rawe, ka mahaki, ka angaia
Teretere, teretere nui no Tu.

(10)

Ka mutu ra te pioi o te kaumataua ra ka heke te taua ra ki te wai ka karakiatia e te matua o Ha-tu-patu kia noa ai ratou i te toto o ta ratou patunga tangata i Tauranga. Ka hoki ake te taua ra i te wai ka noho i te kainga.

He iwi ano e ki ana, i whaia a Rau-mati e Ha-tu-patu ma a mau rawa atu i te wahapu o te kongutu awa i Tauranga, a i parekuratia e Ha-tu-patu ki reira, a i patua a Rau-mati ki taua wahi, a ko te upoko, ara ko te pane o Rau-mati i whakanoia ki te pou i tana wahi, i tu taua pou me te pane o Rau-mati i a ratou te mahi, a na reira i tapa ai te ingoa o taua wahi ko Panepane, mo te tunga, ara mo te iringa o te pane o Rau-mati i reira, a e mau tonu ana taua ingoa a Panepane ki taua wahi i enei ra.

A ka tirara nga uri o te iwi i eke mai nei i a Te-arawa, noho rawa atu etahi i Maketu, ko etahi i haere ki Roto-rua noho ai, a ko etahi i haere tonu atu a noho rawa atu i Tau-po, a ko etahi o ratou i haere rawa atu ki Whanga-nui noho ai. Ko te tama a Tapu-ika-nui-a-tia ko Maka-hae i noho i Maketu, a kia puta nga uri, ki te tekau ma whitu whakapapanga ka puta hoki a Te-puku-atua i aia.

Tetahi waka ano, i u mai tenei waka ki Whaka-tane i rere mai i Hawa-iki, ko Te-mata-atua (Mata-atua), a ka puta nga uri o nga tangata i eke mai i aia, a ka tupu mai i reira a Nga-i-te-rangi.

I te wa o te orokounga mai o taua waka nei o Te-mata-atua ki Whaka-tane, i haere aua tangata o taua waka a noho rawa atu i O-potiki hei kainga tuturu mo ratou, ki te whenua e nohoia

(11)

ana i enei paparanga e nga iwi e kiia nei, ko te Whaka-tohea a ko te Ure-wera (Uri-wera). Ano ka tupu taua iwi o te waka nei o te Mata-atua, ka nui ratou, ka tautete ki nga iwi i eke mai i a Te-arawa, a i noho hoki aua uri o era i eke mai i Te-arawa i te

akau mai ra ano i Tauranga-o-te-arawa, a Maketu mai ra ano, ka whawhaitia a Te-arawa e taua iwi nei, a ka whakaetea e taua iwi a Te-arawa kia haere ki uta ki Rotorua noho ai; kia mahue te akau o taua moana nei o Maketu mai ra ano a Tauranga-a-te-arawa kia ratou ki nga uri o te iwi i eke mai i taua waka nei i Te-mata-atua. A ka hoki aua Arawa ki era Arawa i Roto-rua, a ka noho ratou i reira, taea noatia mai nga ra i puta ai te pakeha ki enei motu, a ka mau tonu te noho o aua whenua nei i a Nga-i-te-rangi, a no enei ra ka hoki ano etahi o nga iwi o Roto-rua, ka whaia ano e ratou etahi o nga wahi i Maketu, me Maketu tuturu, a i whawhaitia ratou, ara i whakaekrea ta ratou pa e Wai-kato raua ko Nga-i-te-rangi, a taea ana taua pa nei a te Tumu, a ka mau ano nga whenua i a Te-arawa, ara nga whenua i riro ra i nehe noa atu i nga uri o era i eke mai ra i te waka nei i Te-mata-atua, a ka mau taua whenua i a Te-arawa a taea noatia mai enei ra.

UPOKO XIII

E rangi wai (whai) ua, ka warawara,
He rangi ngahu pea, he kai horo e More
I au, ka tuku atu, ko wai kia piri,
I konei Kura-tope-e. Noho atu
Ana te kuare, naku mata i ara
I to mene i tokona na Ihi.
Tena a te hara i au
He karu ke whakatona wairangi
Koia ke pea, ko taku matakutanga
I ata taia, tino eke taku iti
Te pai tangata, ko koe na e Mahu
Kei tahaki kaupane, kei te
Whaka Rua-moko mai te titiro
Kei te whakaata au
Ki aku ringa me te ware Tarata.
He waiata na Kura-tope,

kia Taki-moana raua ko Marama.

(53)

NGA-I-TE-RANGI RAU A KO TE-ARAWA (NGA-I-TE-RANGI)

Ka noho a Nga-i-te-rangi raua ko Te-arawa i Tauranga a ka pakanga whenua raua, hupukanga atu e Nga-i-te-rangi ka hinga te tahi hapu o Te-arawa ko Tapu-ika, ka hinga ra taua hapu a Tapu-ika, ka whati atu nga morehu o taua hapu ki te tino o to ratou iwi ki Te-arawa i Roto-rua, a noho tonu iho a Nga-i-te-rangi i te whenua, i patua ra a Tapu-ika eia, hei whenua mona ake ma Nga-i-te-rangi, ko Maketu taua whenua, ka hanga nei a Nga-i-te-rangi i te pa ki reira, ko te Tumu te ingoa o taua pa, a i muri iho ka noho huihui ano a Tapu-ika raua ko Nga-i-te-rangi, ko te ngakau ia o Te-arawa e whai tonu ana kia mate a

Nga-i-te-rangi i aia, ka tahi ra ano ka whakaekaea e Te-arawa, e hara ka hinga a Nga-i-te-rangi, a ka horo te pa a te Tumu, mate kau ano a Nga-i-te-rangi, ka tukua tona karere utu ope takitaki i tana mate ki Wai-kato, ki a Te-kanawa, ki a Pohepohe, ki a Te-waha-roa, ki a Nga-ti-mania-poto, ka huihui aua iwi o Wai-kato nei, a ka reira, haere ake e waru rau topu, ka tae te ope ra ki Tauranga, ko Te-arawa kua noho tonu iho kua are te pa, ko Maketu taua pa, ka noho nei te ope a Wai-kato i reira, a ka hemo i te kai, ka haere atu ratou ki a Nga-i-te-rangi ki te tono kai ma ratou, a kaore i homai he kai, a ka tikina nga maara mereni ka kainga e te ope o Wai-kato, a ka riri atu a Nga-i-te-rangi. Nana nei hoki i taki a Wai-kato hei ope mana ki te patu i tana hoa riri, ka mea atu a Nga-i-te-rangi ki te ope ra “E ta, kia horo ra ano te pa ra a Maketu ka tami (tanu) ai i nga mereni.” Ka whakarongo a Wai-kato ki te kupu a te iwi ra, e tupu ana hoki tera te kumara, te

(54)

mereni, hei aha ma taua iwi ra kia homai etahi o aua kai ra ma tana ope i tutu ai.

A te take i puta mai ai he kai ma taua ope ra i a Nga-i-te-rangi, he mea whakapapa maninga eia e taua ope o Wai-kato nei ana tupuna, kia kiia ai, ae he tupuna kotahi tona me to Nga-i-te-rangi, a na reira ka homai he kai e Nga-i-te-rangi he kai ma etahi o taua ope a Wai-kato nei, he mea ngare e Nga-i-te-rangi kia haere atu ki tona kainga ki tona kainga, ka whangainga ai hei utu mo tana whakapapa tupuna, e whakapapa teka nei, ara hianga nei e Wai-kato, a he mea penei katoa nga tangata o te ope nei i ora ai i te kai.

Ka noho nei taua ope ra, a ka tae ki taua ra, ka tahi ano ka whakaekaea te pa ra, ara ka patua te pa e nohoia ra e Te-arawa, a ka horo te pa ra a Maketu, ka noho te ope o Wai-kato a ka hoki mai ano ki tona kainga, otira i aia i te ara, ka tahi ka nanakia rawa te ope ra ki a Nga-i-te-rangi ki te muru i ana kai, a ka tae mai taua ope ra ki tona kainga ki Wai-kato.

TE KOHURU O TE-HUNGA (NGA-I-TE-RANGI)

Muri iho ka haere a Te-hunga no Nga-ti-haua, ka haere ki Roto-rua, a ka noho aia i reira. A tera taua tangata nei a Huka no Te-arawa te noho ra i tona kainga i Roto-rua, ka mea aia a Huka kia hanga he pataka kai mana, otira me pataka pai taua pataka, hei te pou whakairo, me whakairo ano hoki nga patu, me te pito me te mahau, me tikitiki ano hoki a mua o te tuanui o taua pataka, ka hanga nei a Huka i tana pataka; ano ka tino oti rawa ano te pataka ra heoi ano, ka tahi ka tikina a Te-hunga te tangata o Nga-ti-haua e noho i Roto-rua ra ka patua, hei horohoronga mo te pataka a Huka, ka patua ra a Hunga, topatia iho, kainga ake, a tapa iho te ingoa o taua pataka ko Te-hunga, ko te ingoa ano o te tangata i patua ra, he mea i patua ai a Te-hunga, nona ano hoki te tahi o nga iwi

(55)

na ratou ra hoki i patu a Te-arawa, i te pa i Maketu.

Ka rongo a Wai-kato, a Te-waha-roa, no te iwi o Te-waha-roa hoki a Hunga, i te patunga o te tahi o ratou i Roto-rua, ka hapainga atu te ope a Wai-kato raua ko Nga-ti-haua a ka haere, ka tae ki Roto-rua, e noho ana hoki a Te-arawa i Roto-rua, ko O-hine-mutu te pa i noho ai a Te-arawa, a Tu-hou-rangi me Nga-ti-rau-kawa. He mano ki roto ki O-hine-mutu. E toru rau ma whitu te ope a Wai-kato i haere nei. Tae kau atu ano a Wai-kato ki taua whenua ka whaia mai e Te-arawa me Tu-hou-rangi ki te tahi taha o te awa parekura ai, he puia kau ano te tahi atu wahi o taua whenua ra, ko Matai-puku te ingoa o taua wahi ra, ka wehewehea te haere mai o Te-arawa ki te patu i te taua e haere atu nei, ko Tu-hou-rangi ka wehea ki te ara e haere mai ana e te rau ma whitu a Wai-kato ko Nga-ti-whakaue, ka wehea, ki te ara e haerea mai ana e te rua rau o Nga-ti-haua, he mea hoki i te wa i kiia ai kia parekura i waho, i mea te taua ra, me wehe ana ara tatau mo taua pa, ko Wai-kato he ara ano, ko Ngati-haua he ara ano, koia te tangata whenua i wehewehe ai ano hoki i ana ika mo taua parekura. Ka tatataki aua ika nei, a taua parekuratanga i parekura ai; e hara ka whati ko Tu-hou-

rangi i te rau ma whitu a Wai-kato, a kua pipiri hoki tera a Nga-ti-whakaue ki a Nga-ti-haua, a kua kaha te patu a Nga-ti-whakaue, te patu nei, a titiro rawa ake ratou a Nga-ti-whakaue, kua whati a Tu-hou-rangi i a Wai-kato, a e whati ana, e patua haeretia ana e Wai-kato, a e ahu atu ana te whati, me te whaia atu ano e Wai-kato i muri, ki enei ki a Nga-ti-whakaue raua ko Nga-ti-haua e ririri nei, ano ka kite a Nga-ti-whakaue kua whati tera ika o tana riri i te hoa riri, e hara ka whati hoki aia, a ka patua haeretia e Nga-ti-haua. Ko te mea i patua, ko te mea i taka ki roto ki te puia mate tonu atu i te whainga a tenei a Nga-ti-haua, kotahi rau i hinga i te parekura, a wehi tonu iho a Te-arawa, a ka kawhaki i aia kia ora.

(56)

Ka noho nei a Te-Arawa, a ka hoki te taua ra i te mea kua ea te kohuru o Te-hunga. A ka ngau te mamae o tana mate i te puku o Te-arawa, a ka kore noa iho he taua nui mana ka haere konihi mai etahi o taua iwi ra ki roto ki Wai-kato kohuru ai i o Nga-ti-haua tangata, a ouou nei he hoa riri mo aua taua konihi, ka wehi ka oma ano aia ki tana kainga i Roto-rua.

He haerenga mai ano no te tahi konihi o taua iwi ra a patua iho nga wahine i te po, a haere ana ka riro ano ki tana kainga. A ka tae ki taua wa, ka mau i a ratou te mokopuna a Pohepohe, ka maua ki Roto-rua e ratou, a ka haere ano te ope o Wai-kato ki te tiki i taua tamaiti ra, a ka riro mai, a noho tonu iho a Wai-kato kihai i hoki ki reira.

Ko te tikanga a Wai-kato i ana whawhai o mua, ahakoa kei Mokau te whainga, haere katoa a Wai-kato tangata ki taua pakanga, a kei Tamaki te mutunga mai o te haere o aua ope taua. Ahakoa kei Tamaki te whawhai haere katoa nga tangata o Wai-kato a puta noa ki Mokau. A ahakoa mate a Wai-kato i tana hoa riri, e kore e mutu, ka tohe tonu, ka mate te tahi rangatira e ora ana ano te tahi rangatira hei takitaki i te mate o era kua mate ra, a kia hinga ra ano tana hoa riri ka mutu ai te patu a Wai-kato i ana hoa tautetete, no reira hoki tenei whakatauki:

“Wai-kato -taniwha rau”

He whawhai tonā tana mahi ki nga iwi katoa o te motu nei, a tae noa ki a Nga-ti-kahu-ngunu, a ka riro mai nga uri rangatira o era iwi. A rokohanga iho e whakatupu ana tera rangatira i tana tamaiti rangatira hei takitaki i ana mate o mua, a kua whawhai ki Wai-kato, e hara haere ana ka riro aua tu tamariki e whakatuputupuria raka hei whakaea i tana mate i a Wai-kato, ka patua ranei e Wai-kato, ka waiho ranei hei here here, mana, no reira ano hoki tenei pepeha ano a Wai-kato:

“Wai-kato-hopo-pounamu”

U P O K O X I V

Tahuna mai te ahi, ki runga i a te Roa,
Ko te ahi i tahuna mo Whakaturia;
Ko te peka tena i marere ki raro ki te whenua.
Takiritia ra he kai ma te ope taua;
E Rohe e tangi ka whiti to manawa,
E kore to mate e wawe te rautupu,
Me uta ke ake ki nga pumahara,
E taka mai tua e whakaroaka ana
I nga mate tawhito.
Tangi tikapa ana te wahine i te uru;
Tuku ake, tirohia te hua i Motu-tawa
Ka kite Wharo, ka papare i a Ngae;
He aha te huanga?, ka (nga) nehe o namata.
Whakahaeere ara na runga o nga hiwi (maunga),
Kia kai apu te ika i Rangiriri.
Hokimai e pa (i te ara ra uta);
Ka whara koutou (to kiri) i te paratai.
Tena nga kauri kei Wai-harakeke,
I kite iho ai he ihu mango nui
Pae ake ki te one na, i.
No runga (rarua) i te hiwi (iwi), e, i.

He tangi na Kiha-roa, no mua noa atu tenei tangi.

(1)

TE ARAWA
(NGA-TI-HAU)

Na Rau-mati i tahu a Te-arawa ki te ahi, ara na ratou ko ana hoa. A na Ha-tu-patu me ana tuakana, i huaki a Rau-mati a i patu, hei utu mo Te-arawa i tahuna nei eia e Rau-mati.

E ki ana a Nga-puhi, ko Te-arawa kei Maketu ano, a ko te wahi ma e takoto nei, kei roto mai o Motiti, a kei waho mai o Rahiri, ana ko Motiti kei waho ko Rahiri kei roto, a ko te waka ko Mata-atua kei Whaka-tane ano kei te rere e kiia nei ko Wai-rere.

Ka haere atu a Ha-tu-patu ma i Roto-rua, a i eke nga tuakana a Ha-tu-patu i te waka atu ano i O-hine-mutu a ka whakawhiti atu ratau ki te tahi tarawahi o Roto-rua, ka mea atu aua tuakana nei ki ta ratou teina ki a Ha-tu-patu kia haere tahi aia i a ratou, ka mea atu aia ki a ratou “E kore au e haere tahi atu i a koutou, engari ka rokohanga atu koutou e au i te ara.”

Ka hoe ana tuakana, a ka pahure ratou, a ka ngaro atu i aia, ka mau aia ki te maramara totara ka karakiatia eia, a ka whakawaka te ahua o taua maramara, a ka eke aia i taua waka, ka rere i te roto a ka whiti aia ki te tahi tarawahi o taua roto, a koia ko Ha-tu-patu kua u wawe ki te wahi e haerea atu nei e ratou. Ka tae ano aia ka karakia ano i taua waka ana, a ka whakamaramara ano taua rakau, a ka tupu taua maramara totara, a rakau totara tonu iho te tupu, a koia ra anake te rakau totara e tupu mai nei i taua wahi ara i te moutere i Roto-rua i Moko-ia.

Ka tutaki aia ki ana tuakana, a ka haere ratou a ka tae ki te tahi pare tititau i te takiwa ki Maketu ki te tua-whenua, a ka tutaki ratou i te tangata whenua i reira, he nui taua ope

(2)

o te tangata-whenua, a he maha ke ake ratou i te ope a Ha-tu-patu ma. Ka noho aua ope ra ki raro, a ka tu ka whakatu kii whainga aua ope ra ki a ratou ano, ko Ha-tu-patu ma i korero i te riri ki a ratou, a ko te tangata whenua i kii korero whainga ki a ratou ano,

(2A)

a na Ha-tu-patu i whakawai te hoa riri i nuku mai ai taua hoa riri ki raro iho o te pari noho noa iho ai, a ka pa ka karakia a Ha-tu-patu ki ana atua kia horo ai taua pari ki runga i ana hoa riri a horoa ana ratou e taua pari, a ka mate etahi o enei a ka turia te parekura eia ki nga mea i ora a ka mate enei ka tu a Ha-tu-patu ka tau i te pa i Maketu a taea ana taua pa, a ka mate a Rau-mati i a Ha-tu-patu, a ka maua te pane o Rau-mati eia ka huna ki raro i tana weweru, a kahore kau he mohio o ana hoa, kei aia te upoko o Rau-mati, a ka hoki aia me ana hoa ki ta ratou papa, he mea hoki kihai taua papa a ratou i haere i a ratou ki te taua mo te weranga o Te-arawa, a ka tae noano taua

ope nei ki te kainga, ka tu aia, aia o te taua nei ka korero i a ratou korero o te taua mo Te-arawa i wera nei ki ta ratou papa, a ka tu te tuakana o nga uri o te papa nei ka korero i ana korero, te take hoki i tu matamua ai taua tuakana ki te whai ki ki ta ratou papa, he mea koia te tuakana a mana te whai korero ki mua o ana teina, a ka korero nei taua tuakana i tana wahi i mahi ai i taua haere taua nei, a ka kii aia nana pu ano i patu a Rau-mati. A ka tu te tahi ano, ko te teina o tenei i tu nei i kii i ana korero, a he pera ano hoki tana kii, nana a Rau-mati i patu ano ka rongo te papa ki aua korero patu i a Rau-mati, ka tu te papa ka ui ki ana tamariki, kia kiia mai ki aia te ahua o Rau-mati, me te ahua o te moko i tana mata, me te moko i tana tinana, a ka tu ana tamariki nei,

(3)

aia, aia ka korero i ana kupu mo nga moko o Rau-mati, a kihai rawa taua papa nei i whakaae ki aua korero o ana tamariki mo nga moko o Rau-mati, a he mea kihai a Ha-tu-patu i korero i ana kupu mo nga moko o Rau-mati ka uia aia e tana papa kia korero aia i ana kupu mo nga moko o Rau-mati, a ka tu a Ha-tu-patu ka korero, a ka mau aia ki te upoko o Rau-mati ka whakaaria (whakaturia) ki te minenga, a ka titiro te papa ki taua upoko, a ka mohiotia eia a ka puta tana kupu ka mea “Na taku potiki te ringa kaha i taea ai a Rau-mati,” a ka koa te papa ki a Ha-tu-patu.

A ko te kowhatu i herea ai a Te-arawa i aia i tau i roto i te awa i Maketu, e tu nei ano, a e whakaaturia ana e nga kaumatau i reira i enei ra.

(17X)

U P O K O X V

Takoto iho ki taku moenga,
E, te au rawa nei ki te whare:
Ko te moe tenei a te manu
Me koropeke.
E ko wai te tangata,
E haruru mai te whatitoka o taku whare?
Aea ano koe ko te Rawe,
Ko te Rawerawea te Atanga.
Hoki atu ra koe i waho na,
E haere tahi ana taua,
Naku nei Rangi-tuturu i waiho atu i O-whare ra:
Hara (haere mai) nei au ki konei, noho ruru ai.
Ka mea e koro ka wewete i to makau,
Kia tapurekatia, ka waiho i te whare:
a e mea ana e te ngakau,
Kia tuaruatia te hokinga.
Taku kairautanga ki te tau
A ia wahine.
Aea ano au he manu e rere,
Tau atu ko tawhiti,
Ko te pae kei a te Popoki:
Kei huia a wharetia e te hau
No Nga-toko. Ue, te raru e.

He tangi no namata noa atu.

Na Raka te mema o te paremata nga korero pakeha i muri o tenei upoko, mo nga iwi i Tau-po, a he mea reo pakeha eia koia i kore ai he reo Maori mo tenei upoko.

(11A)

KO TAI-NUI
(NGA-I-TE-RANGI)

Kia kiia ano he korero mo te waka nei mo Tai-nui. Ka u mai nei taua waka ki enei motu, a ka rere ki roto ki Hau-raki, a ka

rere ki roto ki Tamaki, a ka toia te waka nei ma te toanga waka i O-tahuhu, marere atu ai ki Manuka, ko Manuka te ingoa tawhito o taua moana, no enei ra nei i kiia ai ko

(12)

Manu-kau, no tawahi te ingoa nei a Manuka, ko Manu-kau, na nga tupuna o nga paparanga o mua tata nei i tapa mo taua moana.

Ka rere nei a Tai-nui i roto i Manuka a ka rere i te tuauru o te tai ra-too, a ka tapoko ki Kawhia, a ka toia a Tai-nui ki uta a ka noho te iwi i reira, ko nga tangata i eke mai i a Tai-nui, ko nga tino ingoa nui enei o nga mea ariki o ratou, ko Hotu-roa, ko Hotu-ope, ko Hotu-mata-pu, me nga tino wahine tokorua, ko Whaka-oti-rangi, ko Marama; a na aua wahine nei i mau mai te kumara me te taro ki enei motu. No te waka nei te take o nga iwi o Wai-kato, me nga iwi o Hau-raki e kiia nei ko Nga-ti-maru, ko Nga-ti-paoa, ko Nga-ti-tama-te-ra, ara nga uri a nga tama tokotoru a Maru-tuahu, i te mea hoki he teretere haere a Maru-tuahu i Kawhia ki Hau-raki. A ko te iwi a te Rau-paraha, a Nga-ti-toa, me Nga-ti-rau-kawa no Tai-nui ano hoki te take i tupu mai ai. te tau i toia ai a Tai-nui me Te-arawa ki te moana i te wa i oti ai aua waka nei te mahi i Hawa-iki koia nei:

Toia Tai-nui
Toia Te-arawa
Kia tapotu ki te moana,
Koia i hirihiuria te mata,
Whatitiri takataka.
Tu mai i taku rangi tapu.

(18X)

U P O K O X V I

E ua e te ua, tawai kohutia,
Te ata whaaki iho,
Taku pana ki au,
Kia mohio roto
He tangata kei waho.
E kore au e whanatu,
He huri-rua tangata;
Kei pau kau mai
Nga mura ki au;
Maku ano au e tatari
Ki te Karewarewa,
No runga i nga pae,
No Tau-kokako;
Whakaaea marire atu
Aku parirau.
E hara hoki koa,
Kei haea mai au;
Kati ake pea
I era mahinga

He waiata tangi na Ti-pona mo Te-ruru.

(1A)

NGA-TORO-I-RANGI (NGA-RAURU)

I haere mai a Nga-toro-i-rangi i Maketu, a ka haere aia ka pikti i Tau-whara, a ka haere aia ki te moana i Tau-po, a ka tae aia ki reira ka whiua eia tana tokotoko ki roto ki taua moana, a e kitea ana ano taua rakau nei, he totara e tu ana i roto i taua moana i te rire pouri o taua wai, a ka noho aia ki raro, roa kau ano ka whakatika aia ka ruperupe i tana kakahu, a ka horo nga hukahuka o taua weweru ki roto ki taua moana, a tupu tonu ake hei inanga ika e nui i taua wai, a ka haere aia ki Po-utu, a

kei reira te ahua o te tahi o ana waewae i te kowhatu i takahia eia, a e mau tonu ana te ahua o ana matikara e reira i taua kowhatu i enei ra, me te ahua ano hoki o te rekereke o tana waewae i reira i enei ra. Ka haere aia ka kaki ki runga ki Tonga-riro, a ka mate aia ara ka noho ngoikore aia i reira i te ngaunga o te huka-papa, me te huka-rere, a ka tangi aurere aia, a ka rangona tana reo e ana tuahine i Hawa-iki, a ka manu mai raua i reira ki te toro mai i aia. Ko tana kakahu tihe, he weweru i mahia i te monoa (mono-wai) ka uhia taua kahu e te huka-rere, a ka ruiruia te kahu ra e Nga-toro-i-rangi, a tupu tonu ake te mono-wai i te parae i Tau-po.

Te tahi korero ano a Nga-ti-hau e mea ana, na Nga-toro-i-rangi i ruperupe tana kahu tihe i te moana o Tau-po, a ko nga hukahuka o tana kahu tihe ra i tupu tonu ake hei inanga ika, koia ra te take mai o taua ika mai ki Tau-po.

Ka rere mai ra ana tuahine i Hawa-iki, a he ahi ta raua mea i mau mai ai i reira na raua tungane ma Nga-toro-i-rangi, a te tahi take ano hoki o raua i rere mai ai i reira i Hawa-iki, ko te kanga a Manaia mo Nga-toro-i-rangi. A te tahi korero ano e mea ana i eke mai raua i te waka e kiia nei ko

(2A)

Rewarewa. A te tahi korero ano e ki ana, i eke mai raua i te Huruhuru-manu, a i u mai raua ki te moutere i Whaka-ari a ka tahuna ta raua ahi ki reira, a ka haere raua ki te kainga o Ngati-whakaue (auhe) a ka tae raua ki te mania i Kainga-roa, ka noho raua ki te kai, a he roa te wa a raua i kai ai, koia te take i tapa ai te ingoa mo taua mania ko “Kainga-roa”. Ka haere raua a ka tae ki Tau-whara, a ka ka ano he ahi ma raua ki reira, a ka haere tonu raua, a ka tae ki Toka-anu, a ka tahuna ano he ahi ma raua ki reira; a ka piki raua, a ka tae ki runga ki Tonga-riro, a ka ka ano he ahi ma raua ki reira, hei tohu mo to raua aroha ki to raua tungane mo Nga-toro-i-rangi mo tana matenga i te huka i taua puke maunga ra, a ka hoki ano raua ki uta ki te tuawhenua i Wai-kato, a ka ngiha he ahi ma raua i Hi-papa-tua, a ka ka ano he ahi ma raua i pahaki tata atu ano a Hi-papa-tua i O-rakei-korako, a ka ka ano te ahi ma raua i Tihi-o-ruru, a i Roto-mahana ano hoki, a ka tahuna ano he ahi ma raua i Waka-

rewarewa, a i O-hine-mutu ano hoki, a ka mutu i reira ta raua
tahu ahi i te whenua, a ka haere raua, ka ahu ki Maketu, kia
kite i ta raua tungane i a Nga-toro-i-rangi, a ka kite raua i aia,
ka korerohia e raua te kanga a Manaia mona, kia topatia aia ki
nga kowhatu o Wai-korora-riki. Ano ka rongo a Nga-toro-i-
rangi i te kanga mona, ka keria te rakau ra he totara, hei waka,
a tapa ana te ingoa o taua waka ko “Totara-karia”

(3A)

a ko te waka tenei i eke ai ratou ki Hawa-iki. He rakau nei
taua waka, me ona pakiaka, me ona manga ano e mau ana i
taua rakau, a i eke a Nga-toro-i-rangi, me ana hoa hoko-whitu
topu, ki runga ki nga manga me nga pakiaka a taua rakau noho
tere haere ai ki Hawa-iki. Te take o tenei whawhai ko te kanga
o Manaia. Ka rere atu nei ratou i nga motu nei, ka ahu ki
Hawa-iki, a ka u ratou ki reira i te po, a haere tonu atu ratou ki
te wahi tapu a Manaia a ka takoto ratou i runga i nga tuahu o
taua marae, a ka mea atu a Nga-toro-i-rangi ki tana hapu
“Motokia a koutou ihu e koutou ano, kia heke ai te toto, a ka
panipani ai taua toto ki o koutou kanohi, kia hewa ai te kai
titiro kia koutou, he tupapaku koutou no te parekura.” A na
taua motomotokanga i o ratou ihu i kiai ai taua parekura nei ko
“Ihu-motomotokia”. Te take i penei ai te nukarau a Nga-toro-
i-rangi ki a Manaia, he mea ki ki ai a Manaia, na te mana o ana
karakia i patu te hapu a Nga-toro-i-rangi, a na ana atua i arataki
mai taua hapu ki Hawa-iki ano. A no muri noa nei i haere mai
ai a Manaia me tana iwi kia kite i nga tupapaku o tana hoa riri
e takoto hianga nei, ka oho whakarere a Nga-toro-i-rangi me
tana iwi, a ka pa ka papatu ratou ko te iwi o Manaia, a mate iho
o o Manaia kia kotahi mano topu, a hoko whitu topu ano te iwi
o Nga-toro-i-rangi na ratou i patu taua mano nei, a i whati atu
a Manaia, a ora ana aia i taua parekura nei, a ka eke mai ano a
Nga-toro-i-rangi me te iwi

(4A)

i ta ratou waka ka hoki mai ano ki enei motu i Ao-tea-roa, otira
kihai i roa ka whaia mai ano e Manaia me te iwi o Hawa-iki i
tuturia eia hei ope taua whai (aru) mai ano i a Nga-toro-i-rangi.
A he ope taua nui te ope a Manaia ki te patu i a Nga-toro-i-
rangi.

Ko Nga-toro-i-rangi me tana wahine i noho i ta raua whare i Maketu, a ka tae mai te ope a Manaia ka kitea taua ope nei e te tamaiti a te tuahine a Nga-toro-i-rangi, a ka oma aia ki a Nga-toro-i-rangi ka korero i nga waka o te taua kua kitea eia i te moana e rere mai ana, ka puta a Nga-toro-i-rangi ki waho o tana whare, ka kitea aia i te moana kua kapi i te waka o te taua a Manaia. Ka tu a Nga-toro-i-rangi ka karanga ki a Manaia ka mea “Kati mai koe i waho ra, kaua e tata mai ki uta nei, e hoki ano ki waho atu o Taia, a hei kora punga ai au waka mo te po nei, a kia ao te ra ka tu ai taua ka kekeri” a ka rongo a Manaia. Ka hoe ratou ki taua wahi tau ai, a ka hoki a Nga-toro-i-rangi ki roto ki tana whare, a ka tu ka karakia i ana karakia me ana mahi tapu kia puta ai te awha kino i ana atua, a ka tu ano hoki tana wahine ka karakia ki nga atua o te ruwahine kia tu ai he awha, a ka tu te awha i taua po a ka mate aua tini waka o taua taua, a paremo katoa, kihai te mea kotahi i ora, a ka ao te ra, ka puta a Nga-toro-i-rangi me te iwi ki te titiro, e papa ana te pakarukaru waka i te akau o te moana, a ko nga matikuku anake o te tini toa a Manaia e takoto ana i te one, a ka hemo nei taua tini ki te mate, a ka tapaa te ingoa o tenei mate ko “Maikuku-tea”.

(25)(37)(1B)

**NGA-TORO-I-RANGI ME ANA TUAHINE
(NGA-TI-HAU)**

I haere mai a Nga-toro-i-rangi i Maketu ka haere ka piki i Tau-whara, ka werohia tana tokotoko ki te moana i Tau-po, he totara taua tokotoko, ka haere aia ki Pou-tu, ka whakarekea tana waewae ki reira, ka haere aia ka piki i Tonga-riro, a ka mate aia i te huka-rere i reira, ka ngunguru aia,

(280)(2B)(148)

a ka rongo mai ana tuahine i Hawa-iki. Te take i haere mai ai raua ko te kanga a Manaia kia Nga-toro-i-rangi, ki ta etahi korero ko te waka i eke mai ai raua ko te Rewarewa te ingoa, ki ta etahi korero: i eke mai raua i te huruhuru-o-te-manu, i u mai raua ki Whaka-aari, ka tahuna ta raua ahi ki reira ka haere mai raua ka haere mai ka tae mai ki Nga-ti-awheawhe ka haere

ka tae ki Kainga-roa, no ta raua kainga roa i tapaa ai taua wahia ko Kainga-roa, ka tae mai raua ki Tau-whara ka tahuna te ahi ka tae mai raua ko Toka-anu ka tahuna te ahi ka piki raua ki Tonga-riro ka tahuna te ahi ki reira hei tohu mo te mate o ta raua tungane i te huka, ka hoki mai raua ka na roto o Wai-kato ka tahuna te ahi ki reira ko Hi-papa-tua; muri iho ka haere raua ki Orakei-korako, ka haere ki te Tihi-o-ruru, ki Roto-mahana, muri iho ka tahuna te Waka-rewarewa, muri iho ko O-hine-mutu, ka mutu ki reira te tohu whenua a aua wahine, ka haere raua ki Maketu kia kite ia Nga-toro-i-rangi ka korerotie e raua te kanga a Manaia mona, ka karia te totara, koia te waka i haere ai te taua mo taua kanga, ka u ki uta i te po, ka haere te taua ka takoto i te marae o te tuahu, ka mea atu a Ngatoro, “Motokia a koutou ihu.” Koia i huaina ai te ingoa o taua parekura

(3B)

ko “Ihu-motokia”, a i mea a Manaia kua mana te mea o ana karakia, a he mea homai aua tupapaku e ana atua ki tana tuahu takoto ai, a ka koa aia, ka rere mai te tini a Manaia ki te mea i te iwi a Nga-toro e takoto ra, te aranga ake a aua maia, ka mate ia ratou te tini a Manaia, ka rere a Manaia ka ora, ka hoki mai a Nga-toro ma ki Maketu, ka whaia mai e nga mano a Manaia, rokohanga mai e Manaia, ko Nga-toro raua ko tana wahine anake e noho ana i ta raua whare i Maketu, a ka kite te tamaiti o tana tuahine i te ope a Manaia e rere mai ana i te moana, ka haere aia ka korero kia Nga-toro, ka puta a Ngatoro ka kite atu aia kua kapi te moana i te waka a te taua a Manaia, ka pa te reo o Nga-toro ki te taua ka mea atu, “Nekehia to taua ki waho maanu ai, taihoa taua e whawhai kia ao te ra.” Ka rongo te taua ra, ka nekehia ki waho tau ai, ka tono ano a Nga-toro ki tana whare ka whitikia e tana hoa te kei (te taura) ki te tara o te whare ka kumea eia nga hau ka tukua te hapu tai a pawa ki te moana, a ka tutu te puehu o te moana, a mate iho te taua ra i te moana, kahore he mea i rere. Ka ao te ra, ka kite a Nga-toro e pae ana te tupapaku i te one a ka whakatauki a Nga-toro kia Manaia ka mea “Nau i ki ko au e taona ki nga kohatu o Wai-korora-riki, na ko koe e taona ki nga kohatu o Maketu.”

(1)

U P O K O X V I I

E hine a Ki, e ka moenga ke koe,
Ka pau te takiri ki te ata kahurangi
Roto te whare nui kei a Hine-a-wai, e,
Mana e tuku iho ki te takapau hora nui,
Rangona te kakara, te kakara wahine
I te ipo a Ti-hine, e hara ano i te tangata
Na Huinga ano, na Mahara ano,
Na te Hikanga-a-rangi ano,
Nana korua koi (i) tohatoha marire iho,
Mo te Umu-o-te-kau, (mate), e.
Tenei te tangata ko Taringa-puta-iti,
E kore e whakarongo mai ki te korero;
Kaore o te ao nei tangata,
Hei ngaki kai i nga tu:
Tena nga Huata-rau o Tane,
Hei ngaki i to mate,
Hei kawe i au te rae ki O-kawa,
Kia naomia mai te Ata-o-te-whenua:
Aua, ko te tangata me patu marire;
Me mahara marire iho,
Ki roto Whare-kura ki nga whare puranga korero,
I pu ai te riri, e, i.
Taku Kotuku moe awa,
Taku tumu herenga waka,
Mana (nana) i okooko,
Te aka whero o te whenua,
Ka rangona koe ko O-tahu
Te wehi o te whenua e.
He Kawau topatopa ki roto Manga-iti
He Takupu horo ika, e.
Hakahaka koa ra Hika-wera e tu mai ra,
I mea ka ngaro noa te rua o Kai-whare.
E tama ma nei, karihitia mai e koe

(2)

Ki te wai o te niho,
E kore e tupu te kawa tangata ki te ao marama,
E kore e ngaro, he puia taro nui ngata (tangata) taniwha rau.
He aua mata whero, he ika moe kopua,
No roto i Werohia.
Tenei te hoanga, te takoto i raro nei,
Waiho kia oroia, he whati toki nui,
Haere ai koe i te ara titaha
Haere ai koe i te ara kohuru
Kupenga taratara i whakahaoa iho i,
Paenga paraoa ki roto te Hiku-mutu.
Taku ika topuni ka moe ki reira na i.
Hou o Rakei i whakaherea iho i.
Kiri o Rongo-mai ka pau te whakarato
Ki te ahi ka rikiriki, e, i.
Kowai ia, e, te atua mana o te rangi,
Are ko Ue-nuku ra, he atua
Kai tangata: inaia, i, i.

He tangi na Makere mo ana tamariki i mate taua.

(P518)(304)(6)

MANAIA
(NGA-TI-HAU)

Ko te kanga ma Nga-toro-i-rangi na Manaia i kanga he waruhanga mo te mahunga o Manaia, a ka tahuna te kai horohoronga i aia e nga wahine ano ana e Te-kuku raua ko Te-hoata e nga tuahine a Nga-toro-i-rangi a kahore i maoa nga kai o aua hangi, ka ki atu a Manaia ki aua wahine “I taona koia nga kohatu o Tua-i-korora ki to korua tungane i tao whaka matamata ai korua i nga kai mo toku purenga.” Ka tangi nga wahine ra mo te kanga ki to raua tungane, heoi ano ka whakaputuputu aua wahine ra i te karakia ma raua a ka mahia e raua te niu, a ka tika ka oma mai aua wahine i Hawa-iki u noa mai ko Maketu nei, ka tae mai ka eke raua ki te tuahu ki te karakia, a i te ata ka puta atu a Nga-toro kia raua ki te tuahu ki te karakia, a ka kite atu aia i ana tuahine e noho mai ana i runga i te tuahu, ka mea atu aia “Ko korua tena?” Ka ki mai raua “Ae.” Ka mea atu aia “I haere mai korua ki te aha?” Ka mea raua “He kanga na to taokete na Manaia mou kia taona koe ki nga kohatu o Tua-i-korora,” ka mea atu a Nga-toro “Waiho, hei tao i aia nga kohatu o Maketu,” ka karakia ratou i runga i te tuahu, ka oti ka karia he totara hei waka mo

(304)(7)

ratou, he mea kari (keri) i nga pakiaka katoa o te rakau, a ka hoe taua waka ka noho nga tangata i runga i nga manga, na te karakia i whakamama i runga i te kare o te wai; hokowhitu topu i eke ki runga kia Totara-i-karia, a ka tae ki Hawa-iki ka haere ratou ki runga ki te tuahu a Manaia ka motomoto ratou i a ratou ihu kia rere te toto, a ka takoto ahua mate kia kiia iho e Manaia kua mate; ko te tokomaha kahore i tata atu ki te tuahu ko Nga-toro anake i runga i te tuahu. I te ata ka oho ake a Manaia i te moe ka haere atu ki te tuahu i tawhiti ano kua kite atu aia i nga tangata e pukai ana i reira pua noa aia kua mate aua tangata, i te mea hoki kua poke katoa nga mata i te toto o a ratou ihu i motomoto ra, ka titiro haere a Manaia a ka kite aia ko Nga-toro e takoto ana i runga i te tuahu, ka hoki aia ki tana iwi ka whakahau ia ratou kia keria he hangi hei tao i taua iwi nei; ka whakawai, ara ka whakapehapeha a Manaia ka mea “Tena te kawenga mai a toku atua taona ana koe akua nei ki nga kohatu o Tua-i-korora ko koe tena i ki mai ra ki au nei kia taona ahau ki nga kohatu o Maketu, ka taona ko koe akua nei.” Kei te karakia ake a Nga-toro i te keringa o te hangi i nga kanga mona, ka mutu te karakia ka whakatika mai aia i runga i te tuahu ka whakaoho i tana iwi ka mea “Maranga ki runga tukitukia.” Ka huakina a Manaia ma i te hokowhitu pa ra ka oma a Manaia ka pahure, kahore i mau, ka mate te iwi o Manaia, ka hokimai a Nga-toro ma ki Maketu, ka kitea atu a Manaia ia ratou i Hawa-iki i haere ki te tutu ope mana hei patu i a Nga-toro ma, ka whaia mai e Manaia ma i runga i te waka ka u mai ki Maketu.

(304)(8)

Kahore he tangata i rokohanga mai e Manaia i Maketu, ko Nga-toro anake me tana wahine i reira, ka kite atu a Nga-toro ia Manaia ka karanga atu aia “Taihoa e huaki to taua, hei apopo ka riri ai taua, me noho mai koutou i waho ra manu mai ai i te moana,” heoti ano ka tau te tini mano a Manaia, ka tukua nga punga o nga waka ka tau i te moana ka moe taua iwi a i te po ka karakia a Nga-toro me tana wahine i te matapihi o te whare, he karakia ta raua he kukume mai i nga hau a Punga-were, a i

tauā po ano ka puta te hau nui whakaharahara ka whiu ki aua waka, a ka mate te ope a Manaia ki te wai. Ka huaina taua mate ko Te-nga-tahi, ka haere Nga-toro ki te kimi i a Manaia a i kitea ki te tumu whakairo o Manaia i matauria ai ko Manaia.

(5A)

TE TAHİ KORERO ANO MO TE MATENGA O MANAIA
(NGA-TI-HAU)

Whakaae tonu ake te ope a Manaia ki te kupu a Nga-toro-i-rangi, a ka kokiri ano ratou ki waho o te whanga, a ka tau ratou i te moana. He tini roa atu nga waka o te taua nei, a he tiri ano hoki o ratou punga. Ka hoki a Nga-toro-i-rangi ki roto ki tana whare, a ka herea e tana wahine tana ka ara tana whakaheke ki te tara o te whare, a ka kumea kia pakeke pu ano, hei ami i nga hau katoa o te whanau a te Tai-a-pawa i te moana, a ka pupuhi aua hau katoa nei ki te moana, a ka tutu te awha pukerikeri ki te tai o te moana, a ka mate katoa nga waka o te taua a Manaia, a kihai te tangata kotahi o te ope a Manaiai i ora, a i te aonga ake o te ra, ka kite a Nga-toro-i-rangi i te akau o te moana i kope katoa i te pakarukaru o nga waka a te taua a Manaia, me nga tupapaku o tana hoa riri, a ka puta tenei whakatauki a Nga-toro-i-rangi mo Manaia “I kiia koe, ko au e taona ki nga kowhatu o Wai-korora-riki, ko tenei ko koe e taona ki nga kowhatu o Maikuku-tea.”

(1D)

TE KANGA A MANAIA MO NGA-TORO-I-RANGI
(NGA-TI-HAU)

He waruhanga mo te mahunga o Manaia, koia i tahuna ai he kai kia maoa mo taua mahi tapu mo te waru mahunga i taua kai nei i topatia ai mo te hui, a na nga wahine tokorua a Manaia i tahu taua kai, ko Kuku, ko Ho-hata (Hoata) aua wahine, he tuahine aua wahine na Nga-toro-i-rangi aua wahine. Kihai nga kai i maoa, i mangungu aua kai, a ka riri a Manaia mo aua kai i kai-mata a ka mea atu aia ki ana wahine “Ko nga kowhatu o

Tua-i-korora, i mahia ra e korua mo a korua hangi, hei tao i nga kai mo taku waruhanga, i taona ki nga kiko o ta korua tungane, a koia ra te take o nga kai i tahuna mo taku purenga i kai-mata ai?" Ka tangi aua wahine mo taua kanga a Manaia mo ta raua tungane. Heoi ano, ka tu raua ka karakia i a raua karakia, hei kaupare i te kanga a Manaia ki aia ano. Ka karakia raua, a ka oma mai raua i Hawa-iki ki Maketu, a ka haere raua ka noho i te tuahu, i te ata ka haere a Nga-toro ki tana tuahu ki te karakia i ana karakia, a ka kite aia i ana tuahine e noho ana i runga i te tuahu, ka ui atu aia ki a raua, ka mea: "Ko korua tena?"

Ka mea raua: "Ae."

Ka ui atu aia ka mea: "He haere aha mai ta korua?"

Ka mea atu raua: "He kanga na tou taokete na Manaia mou, kia taona koe ki nga kowhatu o Tua-i-korora."

Ka mea atu a Nga-toro-i-rangi: "A, waiho hei tao mona, ko nga kowhatu o Maketu."

(2D)

Ka mutu tenei ka karakia ratou i runga i te tuahu, a ka haere ratou ka keri i te rakau totara kia maea mai i te whenua i tu ai taua rakau hei waka, he mea keri taua rakau me ona pakiaka katoa, me nga rau, me nga manga, me te hiako katoa. Ka eke te iwi ki taua rakau, a ka noho ratou i nga manga, a na te mana o nga karakia a Nga-toro-i-rangi, i manu pai ai taua rakau i te kare o te moana. E whitu te kau topu te iwi i eke i taua waka nei, a ko "Totara-karia (keria)" te ingoa i tapaa ki taua rakau waka.

Ka u ratou ki Hawa-iki, a ka haere ratou ka noho i te tuahu a Manaia, a ka motokia a ratou ihu e te taua a Nga-toro-i-rangi, kia heke ai te toto, a ka panipani ai i taua toto ki o ratou tinana kia hewa ai te tangata he tupapaku ratou, a kia kiiia ai ano hoki e Manaia kua mate te iwi a Nga-toro-i-rangi. Ko te nuinga o te iwi a Nga-toro-i-rangi, kihai i takoto tata ki te tuahu, ko Nga-toro-i-rangi anake i takoto i runga i te tuahu.

I te ata ka oho ake a Manaia i te moe ka haere aia ki tana tuahu, a i tawhiti ano aia, ka kite atu aia i te tangata e takoto

ahua tupapaku atu ana i te taha o tana tuahu a ka kite atu aia i a Nga-toro-i-rangi e takoto ana i runga i te tuahu, hei hapainga ki nga atua. A ka hoki a Manaia ki tana iwi ka korero i tana i kite ai, a ka whakahau aia i tana iwi kia keria he hangi hei tao i ana hoa riri, kua mate nei hoki i ana atua, otira i he te whakaaro o Manaia, a i mea aia “Nei te kawenga mai a taku atua,

(3D)

hohoro te tahu o te hangi ki nga kowhatu o Tua-i-korora. A mau na taku hoa riri te kupu nei ‘me tao au ki nga kowhatu o Maketu’, ae ko koe ka taona nei ano.” A tena a Nga-toro-i-rangi te karakia puku ra i runga i te tuahu, i te wa ano e keri ana te iwi o Manaia i te hangi tao mo ratou ko tana iwi, hei whakamana i te kanga a Manaia mo ratou. A ka tu a Nga-toro-i-rangi i runga i te tuahu, a ka whakaohokia tana iwi eia, a ka mea aia “E oho, e patu.” A ka oho katoa te ko tahi rau ma whitu topu o tana iwi, a ka patu ratou i te iwi a Manaia, a ka whati a Manaia ka oma, a ka ora aia i te patu, a ka mate te iwi a Manaia, a ka hoki a Nga-toro-i-rangi ki Maketu.

A ka rongo a Manaia i te mate o tana iwi ka haere aia ki te tutu ope patu i a Nga-toro-i-rangi, a ka eke a Manaia me tana taua i a ratou waka tini pio, a ka rere, a ka u ki Maketu, a ka u ratou ki reira, ko Nga-toro-i-rangi anake me tana wahine nga tangata o te kainga, a ka pa te karanga a Nga-toro-i-rangi ki a Manaia ka mea “Apopo taua ka whawhai ai, kua ahiahi ke tenei, hei waiho ra a koutou punga tuku ai, hei waho o te whanga nei.” Ka karanga mai a Manaia “E pai ana.” He pio te ope a Manaia, a ka tukua a ratou punga ki te moana, a ka moe ratou. A i te po ka tu ka karakia a Nga-toro-i-rangi raua ko tana wahine, a ka whakahua te wahine i ana karakia i te aroaro o te matapihi o ta raua whare, a na te mana o ana karakia, i ami mai nga hau katoa o Punga-were ki aia, a i taua

(4D)

po pu ano ka puta te hau pukerikeri, a ka mate te mano o Manaia ki te moana, a ko Nga-toro-i-rangi i haere ki te rapu i a Manaia, a ko nga moko o tana tumu, ara o tana pokohiwhi (pokowhiwhi) anake i kitea, ko te tinana o Manaia kua pau i te ika te kai.

(4D)

TE-ARAWA
(NGA-TI-WHAKAUE)

Ko nga hapu enei e noho ana i runga i nga whenua a Te-arawa.

Ko Nga-ti-tura, ko Nga-ti-ahuru, ko Nga-ti-tama-te-ra, ko Nga-ti-tu-korari, ko Nga-ti-ihenga, ko Nga-ti-hika-i-puku.

Nga korero o muri o tenei upoko, ko nga hapu e noho ana i te takiwa o Te-arawa, me nga whakapapa tupuna o nga huruhuru, o Puehu-marama, o Hiraka o te rongo mau kia Nga-ti-te-rangi raua ko te Tawera, me nga tino tangata o mua, me a ratou wahine, me te whakapapa tupuna o Hou-mai-tawhiti, puta noa ki a Taiapo me Tia puta noa ki a Tu-paea. Kei te taha reo pakeha, ana kei te amuatanga o te reo pakeha o te pukapuka nei nga ingoa o aua tupuna katoa.